

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО СЛАВЯНСКО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Мая Николаева Радичева

**ЗНАЧЕНИЕ НА ПАДЕЖНИТЕ ГРАМЕМИ В СТАРОЧЕШКИ В
СЪПОСТАВКА СЪС СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК**
(БЕЗПРЕДЛОЖНА УПОТРЕБА НА РОДИТЕЛЕН И ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор”
по професионално направление 2.1. филология, славянски езици (сравнителна
граматика на славянските езици)

Научен ръководител:

доц. д-р Валентин Миланов Гешев

Научно жури:

проф. дфн Найда Иванова Иванова – рецензент

проф. дфн Диана Петрова Иванова – рецензент

доц. д-р Анжелина Христова Пенчева

доц. д-р Маринела Параскова Младенова

доц. д-р Валентин Миланов Гешев

София

2013

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита пред научно жури от разширен катедрен съвет на Катедрата по славянско езикознание към Факултета по славянски филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски” на 14. 05. 2013 г.

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави, изводи и списък с използваната и цитирана литература. Съдържа 300 страници.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 23.09.2013 г. от. 13 ч. в зала № 2, Ректорат на Софийския университет „Св. Климент Охридски”. Материалите по защитата са на разположение в стая 230 в Софийския университет „Св. Климент Охридски”.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

I. УВОД.....	1
1. Въведение. Избор на тема.....	1
2. Обект и предмет на изследването. Основни понятия.....	3
3. Цел и задачи на изследването.....	8
4. Методи на изследването.....	9
5. Структура на изследването.....	11
6. Избор на основни паметници за ексцерпция.....	13
II. За някои класификации на падежните значения и тяхното приложение при сравнителния диахронен езиков анализ.....	18
1. Кратък преглед на първите схващания/теории за падежите от древността до края на XIX в.....	19
2. Класическата руска школа и развитието на теорията за падежната многозначност в изследванията на А. А. Потебня и В. В. Виноградов.....	22
3. Роман Якобсон и неговият принос в търсенето и намирането на общото значение на падежите.....	32
4. Валентната теория на Люсиен Тениер като опит за изнамиране на „философския камък“ в структурата на изречението и нейните последователи в славянското езикознание.....	46
5. Чарлз Филмор и теорията му за дълбинните падежи (семантични роли).....	54
6. Ана Вежбицка – защитник на морфологичните категории и повърхнинните падежи.....	65
7. Дина Станишева – съединителното звено в славянското езикознание. Българска школа в изследването на падежите.....	72
III. Родителен падеж в старочешки.....	78
1. Родителен падеж при отрицание.....	82
2. Родителен падеж за цел.....	96
3. Родителен падеж партитивен.....	102
4. Родителен падеж за отделяне.....	111

5. Родителен падеж за допир/досег.....	116
6. Родителен падеж за причина.....	124
7. Родителен падеж за качество.....	129
8. Родителен падеж притежателен.....	133
9. Родителен падеж на подлога и допълнението.....	141
10. Родителен падеж адвербиален.....	143
11. Изводи за значенията на безпредложния Родителен падеж в старочешки и развоя им в съвременния език.....	147
IV. Творителен падеж в старочешки.....	150
1. Творителен падеж за пространство.....	155
2. Творителен падеж за време.....	159
3. Творителен падеж за инструмент, средство и вещество.....	162
4. Творителен падеж социативен.....	172
5. Творителен падеж за начин, връзка и количество.....	176
6. Творителен падеж за причина.....	182
7. Творителен падеж за качество.....	189
8. Творителен падеж предикативен.....	191
9. Творителен падеж вътрешен.....	201
10. Изводи за значенията на безпредложния Творителен падеж в старочешки и развоя им в съвременния език.....	205
V. Родителен падеж в среднобългарски.....	208
1. Родителен падеж при отрицание.....	212
2. Родителен падеж партитивен.....	216
3. Родителен падеж за отделяне.....	219
4. Родителен падеж за допир/досег.....	223
5. Родителен падеж за причина.....	225
6. Родителен падеж за качество.....	227
7. Родителен падеж притежателен.....	227
8. Родителен падеж адвербиален.....	234
9. Изводи за значенията на безпредложния Родителен падеж в среднобългарски.....	236

VI. Творителен падеж в среднобългарски.....	239
1. Творителен падеж за пространство.....	241
2. Творителен падеж за време.....	243
3. Творителен падеж за инструмент и средство.....	245
4. Творителен падеж социативен.....	251
5. Творителен падеж адвербиален.....	253
6. Творителен падеж предикативен.....	260
7. Творителен падеж приадективен.....	263
8. Изводи за значенията на безпредложния Творителен падеж в среднобългарски.....	266
VII. ОБЩИ ИЗВОДИ.....	269
1. Родителен и Творителен падеж.....	269
2. Изводи за развоя на чешки и български език на основата на състоянието им през XIV в.....	273
2.1. Старочешки.....	274
2.1.1. Десемантизация.....	274
2.1.2. Преминаване към предложни конструкции.....	276
2.2. Среднобългарски.....	277
2.2.1. Преминаване към предложни конструкции.....	278
2.2.2. Навлизане на формата за ВП (бъдеща обща форма).....	280
Използвана и цитирана литература.....	284
Списък на някои от съкращенията в текста.....	299

I. УВОД

В уводната част на дисертационния труд се въвежда темата на изследването, като се аргументират причините за избора ѝ, уточняват се предметът, обектът, методите, целите и задачите, разглежда се структурата на работата, а накрая се представят основните паметници за ексцерпция, които са база за осъществяването на сравнителния езиков анализ.

Заглавието на дисертационния труд е **„Значение на падежните грамими в старочешки в съпоставка със среднобългарски език (безпредложна употреба на Родителен и Творителен падеж).**

1. Актуалност на изследването. Избор на тема.

Актуалността на темата е предопределена, от една страна, от постоянния интерес към граматичната категория падеж – изследванията, които го анализират (особено от средата на XIX в. до днес), са многобройни и разноаспектни, обхващат различни негови проявления – синтактични, морфологични, семантични, разглеждат се както съвременното състояние, така и историческият развой. От друга страна, в славянското езикознание липсва конкретен диахронен съпоставителен анализ на безпредложните падежни употреби в старочешки и среднобългарски (състоянието им през XIV в.). Дисертационният труд си поставя за цел да разгледа именно тази проблематика, като се фокусира върху два от падежите – Родителен и Творителен, т.е. изследването не представя цялата падежна парадигма, а анализира начина, по който чрез избраните грамими се проектират общите закономерности на системата. Конкретният избор на Генитив и Инструментал е предопределен както от общи техни семантични проявления, така и от разлики в произхода и значенията им, които са предпоставка за съпоставка между самите тях.

2. Обект и предмет на изследването. Основни понятия.

Като **обект** на настоящото изследване са определени **семантичните прояви на падежните грамими Генитив и Инструментал**, а като **предмет** – **съпоставяне на значенията им в старочешки и среднобългарски език през XIV в.**

Обяснения и схващания за някои основни понятия:

1. **грамема** – компонент на граматичната категория, който по значението си изразява видово понятие...Граемата може да бъде представена от различни морфологични форми, обединени по значение от един от членовете на граматичната категория, или от синтактични форми – класове синтактични конструкции (БЭС 1998: 117);

2. **падеж** – морфосинтактична категория, която обаче се изгражда от множество семантични ситуации, а всяко отделно значение представлява отворено множество от езикови ситуации (Любенова 2006: 9).

3. **падежно значение** – в дисертационния труд под това понятие се разбират основно *семантичните прояви* на грамемите Родителен и Творителен падеж, които са и главен обект на интерпретация. Употребата именно на термина **значение** обаче позволява включване в изследването и на някои синтактични функции, които с цел пълнота на анализа, могат да бъдат и са обяснявани през призмата на семантиката.

4. с термините **старочешки** и **среднобългарски** език се назовават съответните състояния на чешкия и българския език през избрания период – XIV в. Критериите за периодизация съчетават, от една страна, историческите, политическите и културните особености в двете средновековни държави, а от друга, развитието на книжовните и граматични норми на описваните езици. Така например, в старочешкия период (XIII – XVI в.) се появяват първите писмени паметници на чешки, т.е. това е времето, в което започва реалното си развитие книжовният език, докато среднобългарският (XII – XIV в.) продължава традициите от предходния старобългарски период (IX – XI в.). В граматично отношение и за двата езика това е етап, в който се извършват сериозни преобразования в областта на фонетиката, морфологията и синтаксиса. И старочешката, и старобългарската литература през XIV в. се обогатяват в жанрово и стилистично отношение, като от особено значение е развитието на средновековната епика и изобщо на светската тематика, представители на която са и двата основни текста за анализ – *Далимиловата хроника* и *Троянската повест*.

3. Цел и задачи на изследването

Целта на дисертацията е да бъде направен съпоставителен анализ на значенията на Родителен и Творителен падеж в старочешки и среднобългарски в диахронен план и на основата на ексцерпирани примери от текстове на двата езика от разглеждания период да се открият сходствата и разликите между двата славянски езика.

Формулирани са четири задачи, които отговарят на поставената цел:

1. Преглед на съществуващи теории за падежната семантика, който да доведе до избор на релевантна такава с оглед особеностите на анализа;
2. Изследване, подробно описание и сравнение на семантиката на Родителен и Творителен падеж в старочешки и в среднобългарски със съответните примери;
3. Представяне на изводи за семантиката на разглежданите грамими и обобщение на тенденциите в динамиката на чешкия и българския език;
4. Съпоставка (най-обща, без претенции за изчерпателност) на старочешкото със съвременното чешко и съответно на среднобългарското със старобългарското състояние на падежните значения с цел обогатяване на анализа и по-голяма достоверност на направените изводи.

4. Методи на изследването

С оглед на особеностите на диахронния езиков анализ, използваната методика се определя като комплексна. Анализира се падежната семантика на Генитив и Инструментал в старочешки и среднобългарски през XIV в., сравняват се резултатите от двата езика, търси се съпоставка с по-стари или по-нови техни състояния в зависимост от синтактичните им особености, а там, където е необходимо, се правят паралели и с други славянски езици, за да се докаже сходство или разлика между тях и описваните в дисертацията. Проследяват се резултатите, произтичащи от конкретното изследване на избраните текстове, като в същинския анализ се възприема идеята за падежната многозначност. По този начин се предполага максимална обективност, без да се прави опит за нагаждане към конкретни съществуващи схеми и/или теоретични формулировки.

5. Структура на изследването

Дисертационният труд се състои от увод, пет глави (първата, от които е посветена на теоретичните търсения на лингвистите, свързани с падежната

семантика, от края на XIX в. до днес, а останалите четири представляват същински анализ), изводи и списък с използваната и цитирана литература. Някои от по-важните формално-структурни особености са следните:

1. Главите на същинския анализ са изградени на идентичен принцип: в началото се описват някои от изследванията за конкретната грамема в съответния език, предлага се списък на всички значения, които ще бъдат обект на анализ, и се пристъпва към последователното им описание;

2. Данните за двата езика са интерпретирани в отделни глави в следната последователност: РП в старочешки, ТП в старочешки, РП в среднобългарски, ТП в среднобългарски;

3. Теоретичните постановки, свързани с изясняване на всяко конкретно значение, са включени в главите, посветени на старочешки (с изключение на тези, които са характерни единствено за среднобългарски);

4. Броят на предложените примери за отделните значения и подзначения на Генитив и Инструментал е формален маркер за фреквентността на конкретните семантични проявления – по-често употребяваните са представени от по-голям обем примери, за да се докаже, че използването им не е случайно, а отразява определена тенденция в развоя на езика;

5. След всяко от описваните значения се правят кратки изводи за честотността на употребата му и произтичащата от това негова роля в общата картина на езика.

6. Избор на основни паметници за ексцерпция

Основа на изследването е ексцерпираният в пълен обем емпиричен материал, свързан с безпредложната употреба на Родителен и Творителен падеж, от един старочешки (*Далимиловата хроника*) и един среднобългарски (*Троянската новел*) писмен паметник. Двата корпуса са съотнесими в стилистично и жанрово отношение, тъй като езиковедите, които ги изследват са единомисленици, че, от една страна, те представят говоримия, жив език през XIV в., а от друга, че и двата са образци на средновековната епика. Основната разлика е, че старочешкият текст е авторски, докато среднобългарският е преводен, но според И. Буюклиев

„независимо от това, че говорим за превод, трябва да имаме предвид, че той е интегрална част от тогавашната българска литература и култура”

Анализът е извършен основно на базата на емпиричен материал, съставен от цялостни текстове, а не чрез ексцерпиране на отделни примери от различни източници, което дава възможност за извеждане на достоверни изводи за фреквентността на употреба на конкретните синтагми.

Троянската повест е текст, който се намира в Манасиевата летопис – средновековен писмен паметник, датиран около 1345 г. Преводът на текста е направен по времето на цар Иван-Александър от оригинала – хрониката на византийския писател Константин Манасий. До нас са достигнали пет преписа на хрониката, а в настоящата дисертация ние използваме *Ватиканския препис*.

Хрониката на така наречения Далимил (по-нататък *Далимилова хроника*) е произведение на старата чешка литература, запазено в пълния си обем от 5569 стиха. Първоначалното ѝ съставяне се отнася към 1314 г., тъй като към тази година спадат последните описани в източника събития.

Освен двата текста, които служат за основа на анализа, в дисертацията се ползват и примери от други старочешки и среднобългарски текстове, цитирани в други трудове.

II. За някои класификации на падежните значения и тяхното приложение при сравнителния диахронен езиков анализ

Теоретичната част на дисертацията включва преглед на някои от основните теории, свързани с класификацията на падежните значения, както и представяне на езиковеди, представляващи световното и, като част от него, славянското езикознание, с принос именно към въпросите, свързани с падежната проблематика.

Избрани са теоретични концепти, които имат най-голяма представителност от края на XIX до края на XX в., а в същото време по същността на тезите, които защитават, често са противоположни. Главата е разделена на седем части.

1. Кратък преглед на първите схващания/теории за падежите от древността до края на XIX в. включва описание на приноса на Аристотел, който е автор на термина „падеж”, както и вижданията на стоиците, които добавят

Номинатив като един от падежите. Обърнато е внимание на първата същинска падежна теория – локалистичната, на Максим Плануд (1260-1310 г.). През Ренесанса падежите са интерпретирани като част от школските граматики, които описват на популярен език множеството падежни значения и функции. Първата известна славянска граматика, която не следва сляпо старогръцките и латинските такива, е *„Грамматика словенска“* (1596), на Лаврентий Зизаний, а Милетий Смотрицки в своята *„Грамматика“* (1619 г.) допълва наименованията на славянските падежни грамемии със „сказателен“ падеж, по-късно преименуван от М. Ломоносов на *„предложен“*. За сравнителното славянско езикознание от особена важност е фундаменталното изследване на Франц Миклошич *Сравнителна граматика на славянските езици* (между 1852 и 1874 г.), разделено в четири тома, които поставят началото на сравнителното изучаване на славянските езици.

2. Теорията за падежната многозначност се възприема в дисертацията като концепция, която може да обозначава различни характеристики на падежа – формални, синтактични, семантични, и е представена основно чрез разработките на двама представители на класическата руска школа¹ – **А. А. Потебня и В. В. Виноградов.**

а) **Александър Афанасиевич Потебня** (1835 – 1891) е първият теоретик на източнославянския синтаксис. В труда си *Из записок по русской грамматике* (1888) той създава синтактична концепция, свързана с историческия развой на руския език като част от индоевропейското езиково семейство. Основните му приноси за езикознанието са свързани с теорията за историческата изменчивост на езика, връзката на речта с мисленето и първостепенната роля, която той отдава на семантиката при анализа на езиковите факти.

Из записок по русской грамматике поставя синтактичните изследвания на славянските езици на нов път, доказвайки, че единственият релевантен подход при анализа на езикови явления, е граматичният. Съществена с оглед и на настоящия

¹ Терминът „класическа руска школа“ е събирателно понятие, с което наричаме големия брой руски лингвисти, които от края на XIX в. приемат идеята за падежната многозначност.

дисертационен труд е и теорията за динамиката на речта в диахрония, тъй като с монографията си руският езиковед за първи път в славянското езикознание изказва тезата, че значенията на падежите се променят в различните периоди от развитието на езика.

Накрая е изведено обобщение, че конкретният езиков материал е единственият сигурен източник, на основата на който трябва да се правят класификации и заключения, а ексцерпираните примери са единственият критерий, който води към изказване на изводи в хода на същинския падежен анализ.

б) Във фундаменталния си труд *Русский язык. Грамматическое учение о слове* **Виктор Владимирович Виноградов** (1894 – 1969) прави описание на руската падежна система и многообразието на падежните значения. За него семантиката на падежите се определя не само от конкретната падежна форма, но и от формата и значението на управляващата и управляемата дума, както и от семантиката на предлога и глагола.

В. В. Виноградов обособява осем самостоятелни грамеми в системата на руския език: 1. *Именителен*, 2. *Родителен*, 3. *Количествено-отделителен*, 4. *Дателен*, 5. *Винителен*, 6. *Творителен*, 7. *Местен* и 8. *Изяснително-предложен*. Причините, поради които езиковедът прави своята подредба, са обяснени в дисертацията по следния начин:

а) за В. В. Виноградов падежите безспорно са многозначни; б) тази многозначност затруднява изработването на ясни критерии за класификацията им. В търсене на такива той достига до извода, че различията при граматичните категории трябва да бъдат отделени в самостоятелни грамеми; в) падежната семантика е динамична и може да се променя във времето; г) в падежната класификация на значенията на В. В. Виноградов водещ критерий е семантиката, но авторът включва и някои синтактични проявления на падежите.

В края на представянето е направен извод, че методите на руския лингвист са най-близо до нашето собствено виждане за анализ, тъй като отразяват двете основни идеи в изследването ни – тези за падежната многозначност и динамиката на семантиката в диахрония.

3. Третата част от първа глава е посветена на **Теорията за общите значения на падежите на Роман Якобсон**, постулирана в студията му *Принос към общото учение за падежа* (1936). В нея, за да представи семантиката на руските падежи, Якобсон използва система от граматични корелации. Той разделя отношенията на двучленни опозиции, в които единият член се характеризира с наличие на определен признак (**маркиран член**), а другият – с отсъствието му (**немаркиран член**). Релевантните признаци според Р. Якобсон са: **1. обемност – необемност; 2. периферийност – непериферийност; 3. насоченост – ненасоченост на действието**. Освен тях Р. Якобсон предлага и опозиция по признака **одушевеност – неодушевеност**.

Така общото значение на **Номинатива** е определено като „нулев падеж” (**cas zéro**) и лишена от признаци падежна форма, на **Генитива** е, че той показва **предела на участие** на обозначаемия с него предмет в съдържанието на изказването, **Дателният падеж** изразява **независимо от действието съществуване** на предмета, **Винителният** винаги свидетелства за това, че **което и да е действие до определена степен е насочено към указания предмет**, **Творителният** индикира **понятие, способстващо за развитието** на определен признак, **видоизменящо или определящо неговото проявление**, а общото значение на **Местен падеж** е **предложната му употреба**.

Теорията на Р. Якобсон е обобщена в следния табличен вид:

Признак/Падеж	ИП	РП	ДП	ВП	ТП	МП
обемност (+)	(–)	(+)	(–)	(–)	(–)	(+)
необемност (–)						
периферийност (+)	(–)	(–)	(+)	(–)	(+)	(+)
непериферийност (–)						
насоченост (+)	(–)	(–)	(+)	(+)	(–)	(–)
ненасоченост (–)						

В края на представянето е направен извод, че Теорията за общите значения е трудно приложима при диахронен езиков анализ (мнение, изказано и от самия Р. Якобсон – М. Р.), поради две причини. Първата е, че тя е създадена, за да представи съвременното състояние на руската падежна система, без да се интересува от промените, които са настъпили в нея през различните периоди на развой. Втората е свързана с факта, че търсенето на общото значение на падежите до голяма степен схематизира анализа, прави го много абстрактен и по този начин го отдалечава от конкретните езикови факти, които са единственият начин за достигане до валидни изводи, когато се разглеждат отдалечени от нас периоди от динамиката на езиците.

4. Четвъртата част разглежда Валентната теория на Люсиен Тениер и доразвиването и обогатяването ѝ от други езиковеди.

Френският лингвист Л. Тениер създава т. нар. валентна теория, в основата на която стои идеята на автора, че глаголите могат да бъдат представени като *атоми с кукички*, които привличат към себе си различни по брой актанти, в зависимост от броя на свободните кукички, които имат. Броят на актантите, които управлява един глагол, Л. Тениер нарича негова *валентност*. Глаголите могат да бъдат едно, дву или тривалентни. Авторът въвежда в езикознанието наложилите се термини *актанти* – живите същества или предмети, които участват в процеса и се изразяват чрез съществителни имена или техни еквиваленти, *циркумстанти* – обстоятелства, при които се разгръща действието и поради това винаги се изразяват с наречия или техни еквиваленти, *диатеза* – разновидност на преходния залог, която може да бъде **активна, пасивна, възвратна и взаимна** и др.

Участие в усъвършенстването на депendentната граматика има руският лингвист *Соломон Давидович Кацнелсон*, който успява да развие валентността като по-широко разбиране за общите възможности за съчетаване на думите и езиковите единици на други нива (а не само на глаголите). Той въвежда понятието ‘**лексикална валентност**’ и определя нейните характеристики.

Приносът на чешкото езикознание за обогатяването на валентната теория е представен въз основа на книгата на *М. Грел и П. Кралик Синтаксис на книжовния чешки език*, както и на няколко публикации на *Франтишек Данеш*.

М. Грепл и П. Кралик обясняват валентността като възможност на предикативния израз да свързва със себе си определен брой синтактични (валентни) позиции, които могат да бъдат **облигаторни** или **потенциални**, като първите трябва да бъдат задължително реализирани в изречението, а вторите нямат безусловен характер. Авторите смятат, че валентността не бива да се отъждествява напълно с понятието рекция на глагола, тъй като валентни са не само позициите на обекта, но и тези на подлога.

Фр. Данеш прави семантична класификация на групите предикатни изрази. Те се разделят на основата на четири различителни признака (**DR**) (*distinktivní rysy*):

1. **динамичност – статичност – ($\pm D$)**; 2. **разчлененост – неразчлененост – ($\pm R$)**; 3. **мутагенност – немутагенност – ($\pm M$)**; 4. **активност – неактивност – ($\pm A$)**.

Комбинацията между отделни различителни признаци (**DR**) позволява отделянето на няколко основни групи предикати.

В края на частта, посветена на Валентната теория е направен извод, че тя не може да бъде основно използвана за целите на дисертационното изследване, тъй като: а) поставя сказуемото, най-често изразено чрез глагол, в центъра на синтагмите, като по този начин приименните употреби на падежите остават извън обсега на анализ; б) методологичният и изследователски инструментариум на валентната теория не е предназначени за извършване на диахронен езиков анализ.

5. Петата част от първата глава на дисертацията е посветена на **Чарлз Филмор и неговата теория за дълбинните падежи (семантични роли)**, представена основно чрез двете му студии – *The Case of Case (1968)* и *The Case for Case Reopened (1977)*, в които авторът поставя основите на теорията си за семантико-синтактичните роли. Според него чрез „дълбинните падежи” (семантични роли) се назовават различните участници в определената ситуация – агенс, пациенс, адресат, тема, място и т. н., а дълбинните падежи не зависят от факта дали определен език има изградена афиксална система за изразяване на

повърхнинните падежи или не. Първото дълбинно правило е свързано с базисната структура на изречението и предложената от лингвиста формула има вида:

Изречение → Модалност + Пропозиция,

където към **Модалността** се отнася всичко онова, което не е свързано с основния смисъл на изречението, например време, наклонение, отрицание, глаголен вид, а **Пропозицията** е ядрото на изречението, включващо набор от отношения между имена (именни групи) и глаголи.

Първоначалният списък падежи според Ч. Филмор, е следният:

Агентив (A) – падеж на обикновено одушевления инициатор на действието, което се идентифицира с глагола; **Инструменталис (I)** – падеж на неодушевената сила или предмет, който е включен в действието или състоянието, назовавано чрез глагола, в качеството му на негова причина; **Датив (D)** – падеж на одушевеното същество, засегнато от състоянието или действието, назовавано с глагола; **Фактив (F)** – падеж на предмет или същество, които възникват в резултат на действието или състоянието, назовавани с глагола, или които се схващат като част от значението на глагола; **Локатив (L)** – падеж, с който се характеризират местоположението или пространствената ориентация на действието или състоянието, назовавани с глагола; **Обектив (O)** – семантично най-неутралният падеж, падеж на това, което може да бъде обозначено със съществително име, ролята на което в действието или състоянието, които се идентифицират с глагола, се определя като семантична интерпретация на самия глагол.

Въз основа на съставения от него списък от семантични роли Ч. Филмор предлага формули, наречени от него „**падежни рамки**“, за представянето на отделните глаголи и техните възможни свързвания с конкретни дълбинни падежи, като всяка една от тях трябва да съдържа съответните „**рамкиращи принципи**“, т.е. всички възможни валентности на глаголите.

В края на петата част от първа глава е направен извод, че използването на падежната граматика на Ч. Филмор не е релевантно към изследваните в дисертацията текстове по следните причини: а) големият брой примери, както в *Далимиловата хроника*, така и в *Троянската повест*, биха останали неразгледани; б) неяснотата на критериите при определянето на отделните семантични роли би

утежила структурата на дисертацията и в) целта на настоящата работа, указана още в заглавието, е да изследва значенията на падежите такива, каквито ги представят традиционните граматики.

6. Ана Вежбицка – защитник на морфологичните категории и повърхнинните падежи

В студията си *Дело о поверхностном падеже* (The case for surface case) **Ана Вежбицка** систематизира съществуващите до момента теории за падежните значения, коментира приносните им според нея страни, както недостатъците, които водят до спорове между лингвистите, а и до появата на нови възгледи, след което представя своя собствена теория, подкрепена със съответните примери.

А. Вежбицка предлага четирите водещи падежни теории в езикознанието:

1. Падежите имат значения, те са многозначни; повечето от падежите имат много значения, които обаче не могат да бъдат ясно разграничени едно от друго (Делбрюк, Потебня); 2. Падежите имат значения, но те не са много; значенията на падежите могат да бъдат ясно разграничени (Де Гроот, Бенвенист); 3. Падежите имат значения, но не са многозначни (Якобсон, Гарсия); 4. Падежите нямат значения, а „падежната маркировка” е единствено повърхнинно явление (Филмор).

Според теорията на самата авторка всеки падеж има много значения, които са взаимно свързани и могат да бъдат ясно разграничени едно от друго. Като взема за пример Творителния падеж, А. Вежбицка предлага съответните формули за всяка от употребите му, използвайки основните понятия **IN – инструмент, X – агенс, Y – пациенс**. Например, изречението *Иван резал месо ножом*, е представено по следния начин:

*Нещо се е случило с Y,
тъй като нещо се е случило с IN,
тъй като X е направил нещо.*

С подобни дообогатени формули са представени всички семантични проявления на руския Творителен падеж.

Заключението, което е направено в края на частта, е, че изследването на А. Вежбицка се отличава със значителност на изводите и дълбочина на разсъжденията, но в някои отношения тя също не се придържа напълно към

заложените от нея критерии за класификация във връзка със стремежа ѝ за разбираемост на описаните формули, т.е. предложените модели са сложни и абстрактни и съответно трудно приложими при диахронен анализ.

7. В края на първата глава е направен преглед на **българския принос** в изследването на падежната семантика, представен в научните трудове на **Дина Станишева и Валентин Гешев**.

Д. Станишева е представена с методологията си за структурно-функционален падежен анализ, който се основава на понятието на Н. Трубецкой „опозитивни връзки“, заимствано от нея и приложено към синтактико-семантичните ѝ изследвания. Изяснени са основните термини, които авторката използва в голяма част от научната си продукция. Така например, падежните връзки според нея могат да бъдат *опозитивни* (противоположни) и *еквивалентни* (тъждествени). Опозициите, от своя страна, се делят на *привативни и еквиполентни*, а еквивалентните падежни връзки могат да бъдат *вариантни (комбинаторни, факултативни и основни), синтактични дублети и синоними*. В описаното деление се разграничават синхронния от диахронния езиков пласт.

Представянето на Д. Станишева завършва със следните изводи за особеностите на нейния анализ, които са определени като водещи и за настоящия дисертационен труд: 1. Ясен и добре обоснован терминологичен и методологичен апарат, който способства за по-лесното четене, разбиране и възприемане на текста; 2. Анализ, който е ориентиран в посока от форма към значение и по този начин предопределя обективност на направените изводи, които произтичат от конкретния материал, а не се приемат а priori; 3. Историчност, т.е. изследване на динамиката на езика и търсене на връзката между езиковите състояния през различни исторически периоди.

Приемствеността в изследванията на падежната семантика в диахрония се осъществява в научната продукция на **Валентин Гешев**, който като ученик на Д. Станишева посвещава анализите си именно на разглежданата тематика. В някои от тях той допълва нейната методология и терминология, в други създава собствена такава, за да съпоставя предложно-падежни синтагми в по-стари състояния на славянските езици (основно български, полски, руски и украински). Редица негови

разработки са по-теоретично насочени и разглеждат въпросите, свързани с понятия като синтетизъм, аналитизъм, падежност (безпадежност), падежна семантика и исторически синтаксис. В. Гешев е единственият български езиковед, който изследва значенията на среднобългарските предложно-падежни конструкции и връзката им както с предходните, така и с последващите ги състояния на нашия език, от една страна, а от втора – и със състоянията в други славянски езици.

Обобщеният извод, който се налага от цялата първа глава, е, че всяко конкретно езиковедско изследване изисква определена теоретична основа, но реалната класификация и резултатите, произтичащи се от нея, се предопределят от езиковите факти, които показват ексцерпирания примери. Това на практика означава, че те не могат напълно да се препокрият с нито една „теория“, която е създадена, за да опише езика извън неговата динамика.

III. Родителен падеж в старочешки

Родителният падеж е многозначна и трудна за класификация грамема, а интересът на лингвистите е предопределен именно от семантичното му многообразие, от синтактичната му съчетаемост в рамките на контекста, както и от промените, които настъпват в диахронен план с неговата употреба.

Първото монументално диахронно изследване на чешкия език е Историческата граматика на Ян Гебауер. В нея авторът включва описанието на падежите в четвъртия му том – *Синтаксис*. Редица особености на граматиката на Я. Гебауер ни карат да се опрем именно на неговата падежна класификация в същинския анализ в дисертацията, като направим уговорката, че ще я променяме и допълваме според данните от ексцерпирания материал.

В главата, посветена на Родителния падеж, Я. Гебауер извежда 10 употреби на безпредложната грамема Генитив, като синтактичните и семантични значения на падежа не са обособени. „Смесването“ на семантика и синтаксис, което понякога е критикувано от изследователите, е неизбежно и дори необходимо, особено когато обогатява анализа и допринася за по-голямата достоверност на направените изводи. Ето защо класификацията на Я. Гебауер е релевантна към целите на изследването.

1. Родителен падеж при отрицание

а) Родителен падеж при отрицание в старочешки е значение, представено в дисертацията с много примери за отделните си подгрупи (при преходни глаголи в отрицателна форма, когато е в опозиция на ВП, използван при същите в положителна; при квантитивно отрицание, при глагола *nechati*, който няма положителен еквивалент; когато преходният глагол е положителен, но е в инфинитив и зависи от друг отрицателен глагол и др.). Макар РП при отрицание да е синтактична по своята същност употреба, в текста на дисертацията е направен опит значението да бъде разгледано и през призмата на семантиката, като е причислено към партитивната семантика (мнение, поддържано и от Фр. Травничек, Я. Грим, А. Шлайхер, Фр. Миклошич, В. Котсмих, В. Вондрак).

В края на изложението на основата на илюстративния материал е направен извод, че в старочешкия период от развитието на езика глаголното допълнение при отрицание е винаги в РП, дори когато то не е пряко зависимо от глагола в отрицание. Следователно употребата на Генитив при отрицание в старочешки език има характер на синтактично правило, което прониква и при глаголи с отрицателно значение, т.е. частично се влияе от семантиката.

б) *за съвременния чешки език е изведено заключение*, че водещ е синтактичният принцип за групиране на еднакви части на изречението около един падеж, независимо дали глаголът е в положителна или отрицателна форма. Това е и причината повечето конструкции с Генитив при негация да преминат към синтагми с Акузатив. Има и съчетания, при които партитивната семантика успява да надделее и там РП запазва позициите си. Тези случаи обаче принадлежат предимно към разговорния или художествения стил и често служат за изразяване на определена емоция, което ги прави неупотребими в официално – деловия стил.

в) *за РП за отрицание в съвременните славянски езици е обобщено*, че тази употреба отстъпва най-сериозно в чешкия, в сравнение с останалите славянски езици. Причините се търсят в общото отстъпление на РП от функцията на пряко допълнение с изключение на конструкциите с възвратни глаголи, в чуждото влияние върху чешкия език от немския и в по-малка степен латинския, както и в

естествения стремеж към опростяване на езика, който води към употреба на идентични конструкции в положителни и отрицателни изречения.

2. Родителен падеж за цел

а) Родителен падеж за цел в старочешки е подгрупа, в която влизат глаголи, образувани с представка "до" – префикс с широк пространствен спектър – от достигане на определена граница до преминаването ѝ и навлизането във вътрешността. За целите на анализа са обособени 4 подупотреби според синтактичните функции на съответните синтагми, всяка от които е онагледнае с примери, противопоставени на конструкции с Винителен падеж, заимствани от Историческата граматика на Ян Гебауер.

В края на прегледа е направен извода, че някои глаголи с представка "до" още в старочешки започват да отстъпват, макар и бавно генитивната си рекция на ВП, тенденция, която е силно изразена в съвременния език.

б) за РП за цел в съвременния чешки език е обобщено, че развоят на валентността на глаголите, които се причисляват към тази подгрупа, претърпява промени, а именно: 1. ограничаване на РП във функция на пряко допълнение за сметка на ВП; 2. запазване на генитивната рекция при възвратност на глагола и 3. преминаване от безпредложни към падежно-предложни конструкции. Това, което отличава чешкия (и другите западнославянски езици) от останалите славянски езици, е развоят на суфикса и предлога „до“ и изместването на основното им значение от „достигане до границата“ в „навлизане във вътрешността“.

3. Родителен падеж партитивен

а) РП партитивен в старочешки

Партитивният РП може да изразява частичност в две посоки: частично засягане на обекта от действието, или обект, изцяло засегнат от действието, но то (действието) е извършено само частично с оглед на възможното му пълно извършване. Семантиката, която някои езиковеди определят като основна (А. Мейе, А. Н. Савченко, К. Хаузенблас и др.), е поделена на две основни групи: партитивен РП, при който частичността е изразена и такъв, при който частичността не е конкретно указана, а се индикира или от определени лексеми и/или представки, или се подразбира. Всяка от двете групи има по няколко подгрупи,

които обхващат напълно богатия илюстративен материал. Представени са и примери за ВП партитивен, които са противопоставени на генитивните конструкции.

В края е направен извод, че в текста на *Далимиловата хроника* примерите за употреба на РП партитивен във функция на пряко допълнение са недостатъчни, а обичайното им съчетаване е с ВП. Това състояние е обяснено с факта, че през XIV в. процесът на налагане на Акюзатив като падеж на прякото допълнение вече е функционирал и генитивната рекция се е запазила само в случаите на безспорна частичност на действието.

б) Партитивен родителен падеж в съвременния чешки език

Употребата на РП партитивен в съвременния чешки език се определя, от една страна, от стиловата конкретика на съответните синтагми, а от друга, от степента на значението за частичност, което изразява. РП партитивен с количествено пояснение – съществително, наречие или числително име в съвременния чешки език се запазва в цялото си многообразие, докато РП партитивен без конкретно указване на частичността отстъпва на конструкции с ВП.

4. Родителен падеж за отделяне (Genitiv odlukový)

а) В дисертационния труд значението **РП за отделяне в старочешки** е разделено на следните подгрупи: *РП за отделяне при глаголи* (със значително повече примери, обособени в подгрупи като глаголи за отделяне чрез субективно движение, глаголи, които означават преставане, оставяне, избавяне, освобождаване, лишаване, за предпазване, отбрана и др.) и *РП за отделяне при имена*. Към значението на РП за отделяне е включен и Генитив при сравнителната степен, като е отбелязана конкуренцията между безпредложните родителни конструкции и съответно предложните родителни, винителни, дателни и творителни синтагми.

б) РП за отделяне в съвременния чешки език

Подгрупата на РП за отделяне в съвременния чешки език показва устойчивост по отношение на запазването на Генитива в разглежданите конструкции. В дисертацията причината за това е потърсена в безспорната семантика на глаголите,

които участват в синтагмите, а именно: за отделяне, скриване, отдалечаване, предпазване, избавяне, която е неотменно свързана с РП.

5. Родителен падеж за допир/досег (Genitiv dotykový)

а) РП за допир/досег в старочешки

Значението РП за допир/досег е противопоставено на РП за отделяне и разграничено от РП за цел. Причината да се разглежда РП за допир/досег като собствено генитивно и първично значение е фактът, че към нея принадлежат редица прости глаголи, чиято честотност на генитивните рекции в старочешките текстове е много устойчива, както и това, че повечето глаголи в нея са възвратни, а възвратността в чешки е свързана с употребата на Генитив.

В тази подгрупа са представени и много фреквентните в старочешки конструкции от типа *jmu se činiti čeho..*

Ян Гебауер поставя в това значение и глаголи за сетивен допир/досег, но текста на *Далимиловата хроника* показва, че те се свързват само с Акузатив.

На основата на примерите е направен извод, че родителното управление при глаголи за сетивен допир/досег не е било задължително в старочешки и още тогава прякото допълнение е стояло в Акузатив, освен в случаите на императивни форми, когато предпочитани са били генитивните конструкции.

б) РП за допир/досег в съвременния чешки език

Развоят на глаголите със значение за допир/досег в съвременния чешки език не се различава от описаните преди това подгрупи на РП – една част от инвентара запазва генитивната си валентност (най-често в случаите, когато семантиката е по-силна), а друга следва общата тенденция за преминаване на прякото допълнение от РП във ВП.

6. Родителен падеж за причина (Genitiv příčinný)

а) РП за причина в старочешки

Подгрупата на РП за причина включва глаголи, които означават съжаление, покаяние, отмъщение, страх, уплаха, срам и др., а в нея са подредени и т.нар. възклицания или възгласи. Този Генитив, който също е причислен към напълно семантичните употреби на падежа, не е представен от сериозен като брой инвентар,

но глаголите, които са част от него, са лесно разпознаваеми и определими и в повечето случаи не зависят от префиксалните промени.

б) РП за причина в съвременния чешки език

Разпределението между Акузатив и Генитив в съвременния чешки език, както и конкуренцията между предложни и безпредложни конструкции, е определяща и за развоя на глаголите от разглежданата подгрупа. Водещ фактор за запазване на употребата на РП или съответно преминаването към ВП отново е семантиката, която при анализирания инвентар е силно изразена, което предопределя устойчивост и запазване на Генитив в повечето синтагми.

7. Родителен падеж за качество (Genitiv vlastnosti)

а) РП за качество в старочешки изразява особеност, характерна черта на съществителното име, което пояснява, или материал, вещество, от което е изработено описваното. Определен е като интересен за изследването във връзка с конкуренцията му с ИП, *като е направен извод*, че в текста на *Далимиловата хроника* Номинатив е предпочитаният падеж за указване на качества, а синтагмите, при които е предпочетена конструкция с РП за качество, имат характер на петрифицирани, устойчиви словосъчетания.

б) за РП за качество в съвременния чешки език е обобщено, че не е често употребявана в съвременния чешки език конструкция. Причините за това са открити, от една страна, във факта, че тя по обективни и/или субективни доводи не се възприема като чешко, респективно славянско явление и поради това не се налага с по-голяма фреквентност в езика. От друга страна, синтактичните ограничения, които се поставят при използването на РП за качество, го правят преди всичко част от литературния стил или от устойчиви словосъчетания.

8. Родителен падеж притежателен (Genitiv possessivní)

а) РП притежателен в старочешки е поделен на следните подгрупи: РП за притежание от съществителни собствени имена или абстрактни понятия; РП за притежание, който може да бъде заменен с притежателно прилагателно име и РП при притежателни прилагателни имена:

б) В тази част на дисертацията намира място и изложението за ДП притежателен в старочешки, който се противопоставя на РП. Примерите са

разделени на две групи: ДП притежателен за роднински и народностни връзки, названия на лица и ДП притежателен за органична или неорганична принадлежност, от която обектът е лишен.

в) РП за притежание в съвременния чешки език

РП за притежание е определен като изключително продуктивно и в съвременния чешки език значение. *Направен е извод*, че днес подгрупата на РП за притежание, т.е. изразяването на посесивност чрез използване на Генитивни конструкции увеличава позициите си за сметка на такива, в които се употребяват притежателни прилагателни имена в сравнение с езика от XIVв. *Обобщено е*, че в съвременния език ДП притежателен също е продуктивна семантика, независимо от синтактичните условия, при които се проявява.

9. Родителен падеж на подлога и допълнението (Genitiv podmětu a předmětu)

а) РП на подлога и допълнението в старочешки е подгрупа, която събира в себе си изцяло синтактични проявления на Генитива. В текста на дисертацията е подчертано, че обособяването на тази група не е необходимо, тъй като примерите в нея се повтарят с посочвани вече в предходни значения на Генитив. Посочва се, че отделянето на РП на подлога и допълнението е направено с цел да се илюстрира богатата съчетаемост на разглеждания падеж в синтагми с разнородни части на речта – съществителни или прилагателни имена, местоимения, глаголи, което води до извода, че в старочешки са били добре развити различните функции на РП – адноминална, адвербиална и ададективна.

б) за РП на подлога и допълнението е обобщено, че се развива в съвременния език, като следва общата тенденция на намаляване на обектните функции на Генитив за сметка на Акузатив.

10. Родителен падеж адвербиален (Genitiv příslovečný)

а) РП адвербиален в старочешки е поделен на две подгрупи: РП адвербиален за време, който в старочешки означава определен темпорален отрязък, през който се случва определено събитие или действие и РП адвербиален за мярка, който представлява именна конструкция, състояща се от съществително и

числително име, с помощта на които се добива приблизителна представа най-често за размера на описваното. Посочени са примери от старочешкия текст и е наблегнато на конкуренцията с ВП и МП в предложни синтагми.

б) РП адвербиален в съвременния чешки език

Направен е извод, че подкатегорията на РП адвербиален в съвременния чешки език в голяма степен остава част от изразните средства на художествения стил, като отстъпва своите позиции в живия, говорим език. Употребата ѝ се запазва и е най-честа при РП адвербиален за време при изписване на дати, а в останалите случаи се конкурира в съвременния език с конструкции с Акузатив и Локатив с предлог „в”.

11. Изводи за значенията на Родителния падеж в старочешки и развоя им в съвременния език

Обобщено е, че Генитив е падеж, който преминава през много промени в употребите си от старочешки до съвременното състояние на чешкия език. Като най-важна от тях е определено сериозното отстъпление на прилаголния Генитив във функция на пряко допълнение за сметка на Акузатива. Изместването му от ВП е посочено като дълъг процес, който не засяга еднакво отделните генитивни конструкции, а зависи от редица фактори: семантика (на глагола, на префикса му, на имената, участващи в синтагмите), възвратност, която в повечето случаи не позволява преминаване от РП към ВП, стилистика – генитив запазва позициите си по-трайно в разговорната реч и в текстовете на художествената литература. Като обща тенденция е определено групирането на еднакви синтактични функции около един и същ падеж, което довежда до значителното намаляване на употребата на РП като падеж на прякото допълнение.

Тенденцията за замяна на простите падежи с предложно-падежни конструкции също засяга чешкия Генитив. Тя е свързана преди всичко с разширената употреба на предлога „do”, който от глаголен префикс в старочешки извървява пътя до самостоятелен предлог със значение „навлизане във вътрешността”, както и с увеличаването на фреквентността на предлога „z”, което се наблюдава най-добре при РП за отделяне и при РП за качество.

Направен е извод, че промените, които настъпват с употребата на РП от старочешки до съвременния език, показват надмощие на синтактичните фактори над семантичните. Това е и причината безпредложният Генитив днес да участва в значително по-малко на брой конструкции в сравнение с XIV в.

IV. Творителен падеж в старочешки

Творителният падеж е може би най-разработваният от изследователите на славянските езици. Изведени са четири причини, които предопределят интереса на лингвистите – исторически, синтактични, семантични и морфологични. Я. Гебауер определя десет семантични проявления на Инструментал в старочешки, но за целите на дисертацията в една подгрупа са обединени ТП за инструмент и средство и ТП за вещество, т.е. разглежданите значения са девет.

1. Творителен падеж за пространство (Instrumentál prostorový)

а) Чрез Творителен падеж за пространство в старочешки се изразява пътят, по който се премества определен предмет, като обектът може да пресича пространството, излизайки от неговите предели, или да се движи в тях. Значението е разделено на две подгрупи: **ТП за пространство при извършване на движение**, което в текста на Далимиловата хроника се конкурира с конструкции *skrzě* + Акузатив или *po* + Датив или Локатив и **ТП за пространство при статични глаголи и спомагателен глагол „съм“**.

б) Творителен падеж за пространство в съвременния чешки език

На основата на направена в книгата *Творительный падеж в славянских языках* класификация е *изведен извод*, че в съвременния чешки безпредложния ТП за пространство се запазва най-стабилно в сравнение с останалите славянски езици.

2. Творителен падеж за време (Instrumentál času)

а) **ТП за време в старочешки** е подгрупа, която Я. Гебауер определя като сравнително рядка в старочешки, тъй като Инструменталът в нея не може да се използва свободно или да се поставя във всички случаи, заради влизащите в нея почти изцяло устойчиви съчетания. В нея влизат ограничен кръг думи, които имат лексикално темпорално значение и обозначават времеви отрязъци, различни по

дължина, както и наречието *jednou* и префигираната му форма *pojednou*. В текста на дисертацията *е направен извод*, че разглежданото значение още в старочешки се конкурира с безпредложен РП за време, както и с конструкции от типа ВП + предлог „*v*” или МП + предлог „*v*”. Причината за замяната се търси в разширяващите се функции на предлозите, които започват да намират мястото си в системата на езика в определени граматически и лексикални ситуации, както и в стилистични особености на текста на *Далимиловата хроника*.

б) ТП за време в съвременния чешки език е определено като слабо разпространено в съвременния език значение. **Изведени са** четири особености в чешкия език: 1. Образува се преди всичко от общи лексеми за време, но не и от конкретни, показващи точен темпорален интервал; 2. Съчетанията, при които е предпочитан ТП за време, имат значение за повтаряемост на действието, която може да се уточнява и от обкръжаващите лексеми или други граматични средства; 3. ТП за време се запазва в определени устойчиви изрази и петрифицирани съчетания, някои от които се възприемат като архаизми; 4. Запазва се в наречия за време, например *jednou* или за начин като *rázem, mžikem*.

3. Творителен падеж за инструмент и средство (Instrumentál nástroje a prostředku)

а) ТП за инструмент и средство в старочешки

Инструменталността е едно от най-старите значения на грамемата, а за някои езиковеди то е и основно за падежа. В началото на частта е направен кратък преглед на съществуващи мнения по въпроса как трябва да се класифицира разглежданото значение, като се възприема това на Д. Станишева, че е необходимо да бъдат обособени три подзначения: за инструмент, за средство и за спомагателен материал. Представени са и различни дефиниции за разликата между инструмент и средство. **Направено е следното обобщение** „според нас инструментът е сечиво или оръжие, с което по някакъв начин се променя целостта на пациенс, но без да е задължително това да има отрицателни последици за него, както е например в *orat zemi rádlem*. Важно е да отбележим, че връзката между агенс и инструмента е директна, докато при средството тя може да бъде и опосредствана” (стр. 165).

ТП за средство е подкатегория, която се отделя от ТП за инструмент, а разликата е, че съществителните имена, които участват в конструкциите с него обозначават предмет, машина, човек или друго средство, чрез които се извършва действието или се постига определена цел. Към описваната подгрупа принадлежат също понятия за пари, злато, сребро и други средства, които служат за заплащане, отплащане, награда.

ТП за спомагателен материал или съдържание има следните подзначения: ТП за спомагателен материал или съдържание, изразен чрез съществителни имена с веществено значение; ТП за спомагателен материал или съдържание, изразен чрез съществителни имена с отвлечено значение.

б) ТП за инструмент и средство в съвременния чешки език запазва продуктивността си и в съвременния чешки език, което е доказателство, че инструменталното значение на ТП остава най-важно за този падеж. *Направен е извод*, че ТП за инструмент и средство е употреба на Инструментал, която може да бъде определена както като една от най-архаичните, така и като една от най-стабилните не само за този падеж, а изобщо за падежната система на чешкия език от най-стария писмено засвидетелстван период до днес.

4. Творителен падеж социативен (Instrumentál sociativní)

а) ТП социативен в старочешки

Наличието на безпредложни синтагми със съпроводителен Инструментал е доказано с отделни примери във всички стари славянски езици, включително и в чешки, но още в най-старите текстове почти навсякъде той бива заменен от конструкцията *s + ТП*, т.е. социативността можем да бъде определена като едно от първите падежни значения, които са се поддали изцяло на тенденцията за замяна на безпредложните синтагми с предложни, без да се стига до смяна на падежа. В текста на дисертацията са поставени въпросите: 1. Защо при замяната с предложно-падежни конструкции не се е стигнало до смяна и на падежа, и 2. Защо се е наложила появата на предлог „s”. Отговорът на първия въпрос е, че запазването на ТП в съпроводителното му значение е свързано именно с факта, че то е определяно като основно за падежа. Отговорът на втория въпрос е, че именно формалната връзка с предлога „s” уточнява отделните подвидове на ТП социативен и по този

начин се превръща в мощен катализатор за създаването на критериите, които позволяват да се направи точна класификация на семантиката на Инструментал, като съпроводителното му значение се отдели например от това на ТП за инструмент и средство, ТП за причина, ТП за качество, ТП за време и т.н. Въз основа на материала от експерпираната хроника, както и от други старочешки и старобългарски текстове, *е направен извод*, че преминаването от безпредложни синтагми с ТП към предложни конструкции с предлог „s” и Инструментал е една от най-ранните и най-всеобхватни тенденции в славянските езици, която е изцяло обусловена от семантични фактори, свързани с уточняването на различните значения на разглеждания падеж.

б) ТП социативен в съвременния чешки език не се разглежда, тъй като още от най-старото състояние на езика той се свързва с предлога „s”.

5. Творителен падеж за начин, връзка и количество (Instrumentál způsobu, vztahu a míry) е една особено продуктивна в старочешки език група от безпредложни наречия и адвербиални съчетания с инструментален произход. Адвербиализацията на ТП в старочешки е била възможна преди всичко от: 1. съществителни имена, принадлежащи към подгрупата на ТП за инструмент или средство; 2. съществителни имена с отвлечено значение, тъй като при тези с веществено значение инструменталната роля се оказва по-силна; 3. прилагателни имена или други наречия (по-рядко). Отбелязано е и значението на глагола, тъй като то е в основата на трансформацията.

- **при ТП за начин** са обособени три подгрупи: наречия и адвербиални изрази, които изразяват устремност при нападение и които са определени като частично синонимни според значението им; наречия и адвербиални изрази, които определят действието като вътрешно усещане или външно проявление и наречия и адвербиални изрази, които обозначават надмощие и превъзходство при извършване на действието.

- **ТП за връзка**

Към това подзначение на Инструментал принадлежат безпредложни конструкции в ТП, представени от адвербиализирани изрази, свързани с човешкото

тяло и части от него, както и такива, които обозначават родова и семейна принадлежност.

- **ТП за количество (мярка)** е определено като непродуктивно подзначение в старочешки, тъй като примерите в текста са само два.

В заключение е обобщено, че приглаголният ТП още в старочешки е един от източниците, чрез които се попълва категорията на наречията. Процесът на адвербиализация засяга преди всичко ТП инструментален при съществителни имена с отвлечено значение или части на човешкото тяло, при които връзката с конкретен предмет в съзнанието на говорещия се прекъсва по-лесно.

б) ТП за начин, връзка и количество в съвременния чешки език се развива двупосочно, т.е. при някои наречия и адвербиални изрази честотата на използване се увеличава, докато при други намалява, или те изобщо изчезват от лексикалния набор на езика. Тази особеност е свързана с *компенсаторния елемент*² при адвербиализацията, която е основната характеристика на разглежданата група. Преминването от инструментален ТП в наречие или адвербиален израз позволява в определен исторически момент езикът сам да намери онези съществителни или прилагателни имена, които да превърне от конкретни средства в глаголни признаци, и съответно тези, които да отхвърли в зависимост от потребностите на ползвателите му.

6. Творителен падеж за причина (Instrumentál příčiny) е значение на Инструментал, което обхваща сравнително широк семантичен спектър в старите славянски езици – с него се обозначава както причината, която способства за протичането на действието, така и тази, която го възпрепятства, а също и вътрешно обосноваване на действието или причината, която води след себе си отрицателни последиствия. В дисертацията е възприета подялбата на това семантично проявление, направена от Р. Мразек (ТП за вътрешна причина и ТП за външна причина), но е добавено още едно подзначение, което е добре засвидетелствано в

² Терминът е наш.

Далимиловата хроника – ТП за причина при обвинение, а останалите са „преразпределени” във връзка с особеностите на смисъла им в старочешкия текст.

б) ТП за причина в съвременния чешки език

По развоя на ТП за причина съвременният чешки заема особено важно място сред останалите славянски езици, тъй като в него описваната семантика се е запазила в най-голяма степен, макар и да изисква определени условия – произволна реакция, връзка между причината и следствието и др.

7. Творителен падеж за качество (*Instrumentál vlastnosti*)

а) ТП за качество в старочешки не е често срещано значение, а малкото примери и слабата му съчетаемост с глаголи са отдадени на постоянната му конкуренция с РП за качество, която се проявява в текстовете. В дисертацията то е разделено на две подгрупи: конструкции с глагола *byti* и синтагми с други глаголи. Въз основа на посочените образци са направени изводи за ТП за качество в старочешки: 1. ТП за качество не е продуктивна семантика, тъй като примерите са малко, което е индикатор, че конструкцията не се е наложила в езика; 2. Конструкциите се характеризират с еднотипност и повтаряемост както по отношение на глаголите, които участват в тях, така и на съществителните (свързани най-често с части от човешкото тяло или осанка) и определящите ги прилагателни, които са поставени в Инструментал, т.е. могат да бъдат определени като устойчиви; 3. Примерите за ТП за качество се срещат предимно в преводни текстове или такива, които са написани на по-висок стил, следователно разглежданата семантика вероятно не се е възприемала като част от разбираемия народен език.

8. Творителен падеж предикативен (*Instrumentál praedikativní*)

а) ТП предикативен в старочешки

Двата основни въпроса, свързани с ТП предикативен, които нямат еднозначен отговор, са: 1. какъв е произходът на му, и 2. синтактична или семантична категория е разглежданата група, т.е. функция ли е или е значение на Инструментал. В началото на тази част е направен преглед на мненията на някои

лингвисти по тези въпроси, като е възприета тезата на Р. Мразек, че първоначално употребата на ТП е чисто семантична, адвербиална, свързана с ТП за начин и отчасти ТП за инструмент и средство, като с течение на времето конкретната семантика в него се сублимира, използването му в много случаи става механично, без да има конкретна адвербиална маркираност, което води и до постепенното му синтактизиране. Разделянето на това значение е следното:

- конструкции с глагола „*býti*“, в които се съобщава за извънредното, особено, временно съществуване на някого (нещо) във връзка с действието.

Направено е заключение за изключителната обхватност на явлението, тъй като синтагмите могат да включват всякакви форми на глагола (лични и безлични), различни времена, залози и наклонения, че Агенсът може да бъде одушевен или неодушевен, изразен чрез съществително или прилагателно име;

- съчетания, които обозначават назначение на длъжност или обществена функция, като указват конкретния начин, по който то е било извършено;

- синтагми с глаголи със значение ‘наричам, провъгласявам някого за някакъв’;

- конструкции с глаголите *čísti*, *jmieti*, *kázati*, като и тук значението е изместено към ‘считам се, имам се за някакъв’;

- синтагми с глаголи като *státi se*, *ostati*, *stavěti* и техни префигираны производни, където се търси творителното значение в смисъла ‘оставям някого да бъде някакъв’.

На основата на ексцерпиранияте примери *са направени следните изводи* за ТП предикативен: 1. Налагането му е сравнително късно явление, което се осъществява след разделянето на праславянския, тъй като в отделните славянски езици развоят му е различен и 2. В старочешки разглежданата конструкция не е толкова разпространена, както в езиците от източнославянската група.

б) ТП предикативен в съвременния чешки език е обобщен с цитат от статията „*Konkurence nominativu a instrumentálu přísudkového v současné spisovné češtině*” на Франтишек Щиха, резюмирана в изложението ни: „Ако трябва по разбираем и кратък начин да установим каква функция изпълняват в съвременния чешки език предикативните Номинатив и Инструментал, можем да я

характеризираме така: с използването на ИП в предиката **класифицираме** в широкия смисъл на понятието, докато с употребата ТП **квалифицираме**.

9. Творителен падеж вътрешен (Instrumentál vnitřní)

а) ТП вътрешен в старочешки е значение, което включва два типа конструкции: а) глагол и съществително име от един корен, както е в *běžeti během* или б) глагол и съществително име от различни корени, но с еднакво значение, например *hořeti ohněm*. В дисертацията е използван и терминът ТП тавтологичен, който обозначава същото значение, и е заимстван от изследването *Творительный падеж в славянских языках*.

В края на изложението е обобщено, че ТП тавтологичен е подзначение на Инструментал, което се характеризира със следните особености: 1. Силна стилистична обогатеност. 2. Висока степен на фразеологизиране на конструкциите, особено на тези с определение и ограничен лексикален набор, който влиза в съчетанията; 3. Разглежданото подзначение се поддава на силна адвербиализация и по този начин попълва езика с наречия за начин и адвербиални изрази; 4. Тавтологията е предпочитан в старите текстове метод за въздействие.

б) ТП вътрешен в съвременния чешки език

Развоят на ТП тавтологичен в съвременния чешки следва тенденциите, установени още в по-старото състояние на езика. Процесът на адвербиализация се задълбочава, като много често формата за Инструментал може да бъде заменена от наречие. Творителен тавтологичен значително намалява в сравнение с по-стари състояния на езика, но все пак успява да се запази, преди всичко в някои устойчиви съчетания.

10. Изводи за значенията на Творителния падеж в старочешки и развоят им в съвременния език

Инструментал е изключително богат в граматично отношение падеж: влиза в различни семантични роли, взаимовръзката между които не винаги може да бъде установена, характеризира се с многостранност на синтактичните функции и повече от всички останали падежи се поддава на адвербиализация. В динамиката му са открити основните две тенденции, които моделират падежната система: преминаване от безпредложни конструкции към предложни и десемантизация.

Най-ярко отражение на стремежа към разгръщане на предложните синтагми за сметка на безпредложните е развойт на социативната семантика, която изцяло му се поддава, без да сменя Творителния падеж. Така формалната връзка с предлога “s” се превръща в неизменен маркер на съпроводителното значение. Причините за налагането му са определени като обективни и свързани със специализацията на конструкциите, защото чрез него ясно и безпогрешно се отделят двете основни употреби на Инструментал – социативната и инструменталната.

Адвербиалните значения на ТП също заменят някои от безпредложните си съчетания с предложни, но при тях се стига и до смяна на падежа, процес, който е свързан както с увеличаването на ролята и функциите на предлозите, така и със стремежа за обединение на идентична семантика и сходен синтаксис около една езикова единица.

Посоката към десемантизиране на падежните значения се отразява най-ясно в появата и налагането на ТП предикативен. Процесът протича във всички славянски езици, като тук старочешкият и съответно съвременният чешки не са сред славянските езици, които го приемат във всички конструкции.

Общият извод, който е направен за Творителен падеж, е, че той е грамема, която успява да запази семантиката си от най-архаичните състояния на чешкия език, въпреки промените, които настъпват с нея в диахронен план. Това означава, че фреквентността му в сравнение с XIV в. се запазва – някои от значенията отпадат или не се използват активно в съвременния език, но други увеличават честотата си и по този начин го съхраняват като един от най-многозначните падежи.

V. Родителен падеж в среднобългарски

Родителният падеж в среднобългарския език, има двояк развой. От една страна, той последователно отстоява общославянските тенденции, които водят началото си още от праславянския и са свързани 1. със засилената роля на предлозите като сигнификатори на различни отношения и 2. с групирането на идентични синтактични функции около една падежна грамема. От друга страна обаче, среднобългарският Генитив показва собствени черти, които го отличават от състоянието в някои (или всички) славянски езици.

Значенията, които се разглеждат като самостоятелни за среднобългарски, са осем.

1. Родителен падеж при отрицание в среднобългарски

Примерите с Генитив при негация, които са открити в *Троянската повест*, показват, че тази изключително продуктивна в старите славянски езици синтактична проява на РП все още е употребявана в среднобългарски, макар на места да се наблюдава стремеж за замяната ѝ с Акузатив при отрицание. Поделена е по следния начин:

а) РП при отрицание в синтагми с пълнозначни, модални или спомагателни глаголи; б) РП при отрицание в конструкции с участие частицата „ни” (в смисъл ‘нито’); в) присъствие в едно и също изречение на положителна и отрицателна форма на глагола, което е причина за редуване на Акузатив и Генитив г) синтагмите с участие на местоимението *нищо*.

Навлизането на Акузатив при отрицание е илюстрирано със съответните примери.

На основата на илюстративния материал, *е направено заключение*, че РП при отрицание „отстъпва” макар и бавно позициите, които е имал в старобългарски, и започва да се редува с акузативни конструкции. Генитив се задържа най-дълго в конструкциите от подгрупа „б”, където частицата ‘ни’ подсилва отрицателната семантика на съчетанията. Стабилни са и конструкциите от подгрупа „в”, тъй като директната среща на положително и отрицателно значение изисква формално разделяне, което се осъществява чрез редуването на двата падежа. Най-рано към Акузатив преминават съчетанията от подгрупа „а”, тъй като при тях отрицателната семантика не се подчертава или не е необходимо да бъде подчертавана от допълнителни сигнификатори.

В заключение е обобщено, че РП при отрицание е употреба на Генитив, която е представена с примери както в старочешки, така и в среднобългарски. През XIV в. фреквентността ѝ в двата езика не е еднаква. Среднобългарски показва по-напреднало развитие по посока на разгръщането на тенденцията за намаляване на обектните функции на Родителния падеж за сметка на Винителния, докато в

старочешки водеща все още е отрицателната семантика и по тази причина употребата на Генитив при отрицание е задължителна.

2. РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ ПАРТИТИВЕН В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Според текста на *Троянската повест* партитивната семантика остава една от водещите за РП в среднобългарския период на езика. И при нея обаче се наблюдава намаляване на употребите, особено в синтагмите, в които чрез Генитив се изразява пряко допълнение при глаголи. Ексцерпирания материал е разделен в четири подгрупи: а) РП партитивен приименен; б) РП партитивен при наречия за количество; в) РП партитивен при числителни бройни над 5; г) РП партитивен при глаголи (прости и префигирани), при които частичността не е указана, а се подразбира. Посочени са примери за ВП партитивен в идентична семантика

Изводи: РП партитивен присъства стабилно в текста на *Троянската повест*. Непроменени като фреквентност в сравнение със старобългарски остават генитивните синтагми, при които частичността и количественото уточняване се изразяват чрез съответните местоимения и съществителни, както и при числителните над 5. Това е доказателство, че партитивната семантика на РП, изразена по този начин, е 1. изключително архаична; 2. основна за падежа; 3. с много силни позиции, тъй като не се срещат конкуриращи или синонимни съчетания с други падежи. Различен е развоят на другите две подгрупи. При тях в среднобългарски се наблюдава в много голяма степен намаляване на генитивните конструкции и преминаването им в акузативни. Така, чисто семантичният РП партитивен (в който частичността не е пряко указана), започва да се употребява рядко и постепенно се измества по синтактичен признак от ВП, като процесът започва от съчетанията, в които степента на значението за частичност е по-малка.

3. РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ОТДЕЛЯНЕ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Аблативната семантика на РП в среднобългарски предлага идентична картина с тази на партитивната. При някои глаголи, където отделителното значение е водещо, откриваме безпредложни конструкции с Генитив. Преобладават обаче съчетания с предлог „от” + РП, а в сравнителната степен синтагмите са само предложни.

Заклучението е следното: 1. РП за отделяне в среднобългарски не се различава в развоя си от останалите безпредложни употреби на Генитив – там, където аблативната семантика е по-силна, родителните конструкции се запазват по-дълго, но всички следват процеса на преминаване към предложно-падежни конструкции от типа **отъ + РП**. 2. Безпредложният РП в среднобългарски е по-слабо застъпен в текстовете от XIV в. в сравнение със старочешки, където употребата му е много по-фреквентна.

4. РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ДОПИР/ДОСЕГ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Според текста на *Троянската повест* много малко от старите безпредложни съчетания с РП за допир/досег запазват старобългарската си форма през XIV в.. Особен интерес представляват еднаквите резултати в старочешки и среднобългарски от разглеждания период по отношение на замяната на безпредложните генитивни съчетания с акузативни при глаголите за възприятие. Изказано е мнение, че е възможно именно при тях да е започнала една от най-ранните замени на РП във функция на пряко допълнение с ВП, тъй като през XIV в. акузативните конструкции преобладават. Причината е потърсена във факта, че аблативната съставка в лексикалното им значение е отслабнала и изборът на падеж вече се е определял по синтактичен признак.

Значението на РП за допир/досег напълно повтаря резултатите от предходните разглеждани употреби на Генитив – партитивната и аблативната. Идентична е и фреквентността му в сравнение с анализирания старочешки текст – много по-ограничена употреба и замяна с предложно-падежни синтагми или безпредложни акузативни такива.

5. Родителен падеж за причина в среднобългарски е слабо представено в *Троянската повест* значение, което обаче изключително точно отразява тенденциите, на които се поддава българският език от разглеждания период, а именно: при ясно изразена семантика, безпредложните генитивни конструкции се запазват, а при по-слаба са заменени от предложно-падежни синтагми от типа **отъ + РП** или безпредложни с Акузатив. Семантиката на глагола ‘боя се, страхувам се от нещо’ е особено силна в славянските езици и успява

да запази безпредложната си генитивна употреба. Подгрупата на РП за причина в среднобългарски се развива в посока на преминаването на безпредложния Генитив в синтагмите към предложно-падежен с предлог „от” и РП или ВП. Честотата ѝ на употреба в сравнение със старочешки е значително по-малка, но в изследвания текст е открита и положителна причина за разлика от старочешкия, в който подгрупата се свързва само с негативни емоции.

6. РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА КАЧЕСТВО В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

В старобългарските граматика не е обособено отделно подзначение за РП за качество, което заедно с липсата на примери за онагледяване в среднобългарски води до предположение, че разглежданата подгрупа не е била фреквентна още в по-старите състояния на езика и с течение на времето е била замествана от други конструкции. От друга страна, това, че и в старочешката *Далимилова хроника* РП за качество не е нито честа, нито предпочитана от автора употреба, дава право да бъде **направен извода**, че в случая влияние оказват и стилистични фактори, тъй като и двата текста онагледяват разговорния език, който се опитва с разнообразни средства да се отдалечи от високия стил.

7. РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ПРИТЕЖАНИЕ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

РП за притежание е не само най-добре представената с примери в *Троянската повест* употреба на Генитив, но и едно от малкото безпредложни падежни значения в среднобългарски, които са разработвани в изследванията на езиковедите изобщо. Екскерпираните примери са поделени в три подгрупи - конструкции с приимен РП притежателен, съчетания с притежателни прилагателни имена и случаи, при които РП е заменен от ДП за притежание във функция на несъгласувано определение.

Като се обобщават начините за изразяване на посесивност в анализирания от нас текст, **се правят следните изводи**: 1. През XIV в. и трите начина за означаване на притежателни отношения са фреквентни, живи в езика; 2. Особеностите на текста като съдържание и стиловата му принадлежност предопределят използването на голям брой притежателни прилагателни и чисти посесивни генитивни синтагми, образувани от съществителни собствени имена, а тези от

нарицателни са чувствително по-малко; 3. Генитив и Датив във функция на несъгласувано определение се редуват в конструкциите, като числено превъзходство имат формите с РП, но ДП също има сигурно и добре документирано присъствие в *Троянската повест*, което е определено като нормално с оглед на по-късното му пълно „завземане” на притежателните синтагми; 4. В сравнение с *Далимиловата хроника* в среднобългарския текст примерите с ДП притежателен са повече на брой и по-разнообразни. Това доказва два факта: 1. ДП притежателен може да бъде определен като общославянско явление, и 2. В българския език до формалната загуба на падежните флексии посесивният Датив има най-голямо разпространение сред славянските езици и с право често е посочван за типична българска особеност.

8. Родителен падеж адвербиален в среднобългарски

Данните за безпредложен РП адвербиален за време в *Троянската повест* са изключително оскъдни, а повечето примери в текста са с конструкции от типа „в”, „на” + ВП. Интересен е фактът, че според примерите в *Старобългарския речник* на БАН безпредложните адвербиални употреби за време на Генитив са разколебани и в старобългарския период, като още тогава се конкурират със същите, описани по-горе като типични за среднобългарския период. На основата на примери е направен опит да бъде определено разпределението на падежите според темпоралния отрязък, който представляват, т.е. лексикално-позиционното вариране на конструкциите. Така например, съществителното име „ден” в значение ‘в този ден, на този ден’ се свързва най-често със съчетания „в, на” + ВП. Месец със значение ‘една дванадесета част от годината’ или конкретно наименование, например ‘октомври, ноември’ и други, се въвеждат чрез безпредложен РП или „в” + ВП, време в смисъл ‘по това време’ - „в, на” + ВП.

Изводът, който е направен е, че в старочешки безпредложният адвербиален Генитив е много по-фреквентен, отколкото в среднобългарски, макар и там да се наблюдава падежно специфициране, свързано с конкретния темпорален отрязък. Тенденцията за заместване на безпредложни с предложни съчетания в

българския език е действала още в най-старите му състояния, докато чешкият ѝ се е поддал по-късно.

9. ИЗВОДИ ЗА ЗНАЧЕНИЯТА НА БЕЗПРЕДЛОЖНИЯ РОДИТЕЛЕН ПАДЕЖ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Обобщено, изводите за значенията на безпредложния Генитив в среднобългарски, са сведени до шест: 1. Среднобългарският РП запазва всички свои архаични значения; 2. Безпредложната употреба на Генитив е все още част от системата на езика, макар конструкциите без препозиция да са намаляли в сравнение със старобългарския; 3. Настъплението на предлозите в среднобългарски като част от общата славянска тенденция за преминаване от безпредложни към предложни конструкции с цел специфициране на изразяваните отношения е доста по-напреднало в сравнение със старочешки; 4. Конкуренцията с ВП във функция на пряко допълнение се наблюдава във всички семантични и синтактични употреби на РП; 5. Една от характерните особености на среднобългарската падежна система е все по-големият дял на ДП при изразяване на притежание в сравнение с РП.

Въз основа на казаното *е направен извод*, че състоянието на Родителния падеж през XIV в., от една страна, ясно показва синтетичния характер на среднобългарския език през разглеждания период, а от друга, дава индикации за това, че той ще продължи да се развива към загуба на именното склонение.

VI. Творителен падеж в среднобългарски

Среднобългарският Творителен падеж не притежава богатството от запазени безпредложни значения, както Родителния. С оглед на особеностите на среднобългарския ни текст, е променен видът на класификацията, ползвана в старочешки, като са обединени адвербиалните значения в едно общо и е добавено ново – ТП приадективен, което не е представено в старочешки. Така, значенията, които са разгледани в същинския анализ, са седем:

1. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ПРОСТРАНСТВО В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

ТП за пространство в безпредложна конструкция не е представен в текста на *Троянската повед*. Фактът обаче, че той е бил продуктивна употреба в старобългарския език, е засвидетелстван с примери в редица паметници. Още тогава се забелязва конкуренцията на безпредложния ТП за време с конструкции от типа „по” + ДП или МП и „през” + ВП, които в среднобългарски са единствената употреба, засвидетелствана в текста ни.

В заключение е направен извод, че ТП за време не се е запазил в среднобългарски, но отпадането му не може да се определи като типично българска особеност, а трябва да се разглежда като общославянско явление, тъй като е засвидетелствано и в други славянски езици.

2. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ВРЕМЕ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Разглежданата безпредложна употреба на Инструментал е представена в *Троянската повед* от един пример, който се конкурира с две конструкции от предлог „в” + ВП. Въпреки това тя представлява интерес, тъй като отразява забележително сходство със старобългарския език по отношение на разпределението на падежните и предложно-падежните употреби, които обозначават различните темпорални отрязъци. Примерите дават право да бъде **направен извод**, че позиционното падежно вариране по отношение на обозначаването на различните темпорални отрязъци е било доста развито още в старобългарски. Конкретно при противопоставянето на двете части на деня е потърсена причина в подчертаването на опозицията добро – зло. За предпочитаната употреба³ на ТП в конструкции точно със съществителното *нощ* е направено предположение, че е възможно тя да е свързана с една от основните характеристики на Инструментал, а именно, да маркира нещо временно, т.е. нощта като символ на злото трябва да се обозначи като по-кратка от деня, който носи светлината (доброто).

³ Използваме термина **предпочитана употреба**, тъй като в старобългарските паметници има примери както за *нощ* в синтагми с ВП и МП например, така и за *ден* с ТП.

Развоят на творителен падеж за време в среднобългарски има две основни особености: 1. В определени конструкции, макар и по-рядко, запазва безпредложната си употреба, но по-често преминава към съчетания от предлог „в” + ВП; 2. Среднобългарското състояние на езика от XIV в. е в голяма степен идентично с това в старобългарския.

3. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ ЗА ИНСТРУМЕНТ И СРЕДСТВО В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

ТП за инструмент и средство е семантиката на Инструментал, която е най-добре представена в *Троянската повест*, тъй като в текста са открити илюстрации и за трите обособени подгрупи на Инструментал – за инструмент, за средство и за спомагателен материал. В дисертационния труд анализът на семантичното проявление е обобщен по следния начин: 1. Инструменталната семантика на ТП е изключително добре отразена в текста на *Троянската повест*, т.е. може да се направи извод, че старобългарското състояние е непроменено и наследено в пълното му многообразие; 2. В езика от XIV в. конструкциите за обозначаване на инструмент и средство са само безпредложни. Единствено те в среднобългарски при никакви условия не преминават към съчетания от предлог с падеж; 3. ТП е единственият падеж, който участва в синтагмите с инструментална семантика, не се наблюдават други конкурентни комбинации; 4. Среднобългарски и старочешки от XIV в. показват идентичен развой на разглежданата подгрупа на ТП.

На основата на изводите инструменталната семантика на ТП в среднобългарски е определена като много сериозно доказателство за синтетичния строй на езика от разглеждания период. Грамемата Творителен падеж в това значение е жива и употребата ѝ се управлява от правила, които са валидни и в останалите славянски езици.

4. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ СОЦИАТИВЕН В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Предлогът „с” предопределя съдбата на съпроводителната семантика на Инструментал във всички славянски езици, макар в най-старите паметници да са засвидетелствани и безпредложни конструкции. По-важният факт, свързан с развоя

на ТП социативен, отбелязан и от К. Мирчев, е, че в текста в нито един случай не се наблюдава замяна на формата за ТП с обща форма на името.

Изводът, който се налага, е че съпроводителният Инструментал в среднобългарски показва пълна идентичност с установеното още от XI в. в старобългарския език предложно изразяване на значението социативност. Еднакво е и състоянието му в сравнение със старочешки. Важното при него е, че разглежданата семантика запазва изразяването си с флексивна форма навсякъде в текста. Това е още един аргумент в полза на твърдението, че през XIV в. българският език все още би следвало да се определя като синтетичен, а Творителният падеж е убедително представен в *Троянската повест* с най-старите си и определяни често като основни значения.

5. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ АДВЕРБИАЛЕН В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Обединяването на адвербиалните употреби на ТП в среднобългарски (без тези за време и място) позволява да бъдат събрани заедно примери, чиято семантика е идентична, но начинът на използване на езиковите средства е различен. Те са разделени на три подгрупи – а) адвербиализирани съчетания с ТП, свързани с части или органи на човешкото тяло; б) ТП тавтологичен; в) ТП за въвеждане на собствено име или топоним.

Особеностите на първата подгрупа, които я отделят от останалите, са:

1. конструкциите в нея са свързани с части или органи на човешкото тяло, а това ограничава лексикалния инвентар, който може да участва в нея; 2. При нея връзката с ТП за инструмент и средство е най-силна и процесът на адвербиализация е най-напреднал. Общо проявление, споделяно с подгрупата на ТП тавтологичен, е, че често синтагмите имат характер на устойчиви съчетания.

Примерите с ТП тавтологичен дават основание да бъде направен извод, че инвентарът на групата е в по-голяма степен фразеологизиран в сравнение с конструкциите от първата разгледана, тъй като при него търсеният елемент на въздействие е възможен единствено при съчетаването на конкретните глаголи, съществителни и прилагателни имена. Това е и причината среднобългарският да наследява почти изцяло лексикалния набор от по-старото състояние на езика, а той,

от своя страна, да съвпада и с намерения за подгрупата илюстративен материал в старочешкия текст на *Далимиловата хроника*.

Подгрупата на ТП за въвеждане на собствено име или топоним представлява особен интерес за изследването, тъй като, от една страна, е сред малкото падежни употреби, по които среднобългарският и старочешкият се различават, а от, друга в нея се наблюдава проникване на т.нар. обща падежна форма, което е доказателство за наличие на тенденция към отпадане на формалните падежни форми. В семантично отношение в среднобългарския текст тя е част от адвербиалните проявления на Инструментал, защото изпълнява функция на обстоятелствено пояснение за начин. Причините за отликата в падежната употреба са потърсени в различните влияния, които въздействат върху развоя на двата славянски езика. От особена важност е фактът, че тази разлика се открива именно в адвербиалните употреби на ТП. По този начин още веднъж се наблюдава действието на т.нар. „компенсаторен механизъм” в езика – от една страна, старочешкият е по-богат на изрази в Инструментал с наречийно значение в сравнение със среднобългарския, но системата в конкретния случай предпочита използването на друг падеж – Датив за изразяване на конкретното подзначение. От друга страна, нашият език от XIV в. запазва наследената от старобългарски конструкция, но именно адвербиалната синтагма започва да се поддава на навлизането на тенденцията за замяна на косвен падеж с на + ВП. Това води към извода, че именно адвербиалните употреби, посочват какъв ще бъде пътят на развитие на българския език.

6. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ ПРЕДИКАТИВЕН В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

В *Троянската повест* няма примери за ТП предикативен. Това се отнася както за съчетанията, които включват глаголи със значение ‘преобразявам се’, ‘ставам някакъв’, най-рано по семантичен признак са преминали към инструменталната предикативност, така и за конструкции с участието на спомагателния глагол ‘съм’. Именно отсъствието на ТП предикативен и наличието на ИП предикативен е един от малкото примери за явления, подготвящи бъдещото отпадане на формалните падежни отношения в българския език. Изводът се основава на следните аргументи: 1. В старобългарски ТП предикативен е била

употребявана, макар и не фреквентна конструкция; 2. В среднобългарски писмени паметници също има документиран пример с нея, но предимно в канонична литература; 3. Стилът на *Троянската повест* подсказва, че езикът, използван в нея, отразява именно живата, говорима реч, която не разпознава като част от инвентара си ТП предикативен; 4. С различен интензитет ТП предикативен като вероятна представен във всички славянски езици от разглеждания период, следователно среднобългарският се разграничава от това общославянско явление. Причината би могла да се потърси в евентуални езикови влияния, но основния довод е открит именно в зараждащата се тенденция за смяна на падежното склонение с формално аналитичен езиков строй.

7. ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ ПРИАДЕКТИВЕН

Последната самостоятелна употреба на Инструментал в среднобългарски е ТП приадективен. Отделянето ѝ е аргументирано, от една страна, с факта, че в старочешкия текст няма документирана такава, а от друга – че чрез нея ще бъдат проследени особеностите на ТП във взаимна връзка с прилагателните имена, което не е правено на други места в текста на дисертацията.

Примерите от *Троянската повест* много добре обозначават както формалните, така и синтактичните и семантичните особености на ТП приадективен: 1. формални – прилагателното име е просто; 2. синтактични – прилагателното име влиза в състава на сказуемото, т.е. изпълнява предикативна функция; 3. семантични – чрез съществителното име, поставено в ТП, се обозначава областта на действие на признака, т.е. можем да го причислим към ТП на ограничението.

Наличието на ТП приадективен в текста на *Троянската повест* доказва, че и в среднобългарски съществува тенденция за обединяване на общи функции около една падежна конструкция. По отношение на категорията прилагателно име описваната група е изключително интересна, тъй като показва развитието на опозицията между простите и сложните адективи, както и произтичащата от това връзка с участието им в състава на сказуемото или съответно ролята на атрибут. По

този начин ТП приадективен може да бъде определен като типична южнославянска особеност, свързана със запазването на простите (кратки) прилагателни имена.

8. ИЗВОДИ ЗА ЗНАЧЕНИЯТА НА БЕЗПРЕДЛОЖНИЯ ТВОРИТЕЛЕН ПАДЕЖ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИ

Среднобългарският ТП се развива различно от РП. Характеристиките му са разделени на три подгрупи: общославянски черти, наследени от праславянски и доразвити в среднобългарски; Особености, свързани с принадлежността на българския към южнославянската езикова група; 3. Самобитни тенденции, които го отличават от останалите славянски езици.

1. Към общославянските особености на ТП, отразени в текста на *Троянската повест*, са поставени запазването на безпредложните конструкции за обозначаване на инструмент, средство или съдържание, абсолютното навлизане на предлога „с” в съчетанията за изразяване на съпроводителност, както и конкуренцията на Инструментал с адвербиално значение за време и пространство с други предложно-падежни синтагми. Анализът на основата на наличния илюстративен материал доказва, че в изброените семантични проявления среднобългарският ТП следва тенденциите, които предопределят развоя на грамемата Творителен падеж в славянските езици. Това заключение е особено важно, тъй като именно инструменталното и социативното значения са най-архаични и определяни като основни за ТП. Стабилността на представянето им в *Троянската повест* е маркер за активната употреба на Инструментал в живия, говорим български език от разглеждания период. В сравнение със старочешки точно тук са открити най-много общи черти на двата езика;

2. Към втората група особености, свързани с принадлежността на българския към южнославянската езикова група, са отнесени наличието в текста на ТП приадективен. Изводът е, че именно ТП приадективен отразява резултатите от запазването на простите прилагателни в южнославянските езици и почти пълното им отпадане от западнославянските, което ограничава възможността им в тази група да изпълняват атрибутивна функция (в източнославянската група разделението се

пази в съвременните езици – простите прилагателни участват в предикативни конструкции, а сложните – в атрибутивни;

3. В третата група, на своеобразните български черти на ТП в среднобългарски, които го различават от останалите славянски езици (и преди всичко от старочешки), са поставени отсъствието на ТП предикативен в текста на *Троянската повест*, както и по-малкото адвербиални употреби на Инструментал в сравнение със старочешки. В тези особености са открити и единствените доказателства за зараждаща се тенденция към отдалечаване от флексивното склонение на имената. Твърдението е аргументирано с факта, че в останалите славянски езици изброените значения се употребяват, макар и с различен интензитет, докато в среднобългарски Инструментал в тях е изтласкан или от Номинатив, или от предлог „на” + ВП (бъдеща обща падежна форма).

VII. ИЗВОДИ

1. Родителен и Творителен падеж

Значенията на двете грамеми са разделени на **основни** (които се обозначават единствено чрез него) и **конкурентни** (при които РП и ТП се редуват). Таблицата, която отразява разпределението им, има следния вид:

Падеж	Основни значения	Конкурентни значения
Родителен	<i>РП за цел,</i> <i>РП партитивен,</i> <i>РП за отделяне</i> <i>РП за допир/досег</i>	<i>РП за причина</i> <i>РП за качество</i> <i>РП адвербиален (за време и за мярка)</i>
Творителен	<i>ТП за инструмент</i> <i>ТП социативен</i>	<i>ТП за пространство</i> <i>ТП за време</i> <i>ТП за начин</i> <i>ТП за причина</i> <i>ТП за качество</i> <i>ТП вътрешен</i>

От таблицата се вижда, че конкурентните значения на двата падежа обозначават идентична семантика. Направен е извод, че безпредложният Генитив е падеж, който не може да изразява пространствени отношения нито в старочешки, нито в среднобългарски.

Адвербиалните значения на Генитив и Инструментал също са сравнени с таблица:

Признак	Родителен падеж	Творителен падеж
качество	<i>ten bieše dobrého smyslu; neb mdlého života bieše</i>	<i>byl jest člověk urozením vysokým, u plecí i v tělem stavem širokým</i>
	нэсть сын ударъ wt гръцкихъ ударъ, и© есть прижиискихъ крѣвѣх	-----
причина	<i>ale války velmi se bojieše; a své škody a hanby pomstichu</i>	<i>bratr jeho malátovstvem sě rozpadl; aby jě vyležali hladem</i>
	И боаше с- гласа Ацилешева	-----
време	<i>a toho léta do Čech přijide; toho časa ciesařem bieše</i>	<i>Jednů kněz Bořivoj přijěde k královu dvoru</i>
	енд-ктивна ї-го	и поидохъ въ Тро© нощи-

Изводите са следните:

1. При двойката РП за качество – ТП за качество еопределено, че при обозначаване на физически качества се предпочита Инструментал, а при душевни (психически), най-често добродетели, се използва Генитив. Причината е намирена в една от общите характеристики на ТП да изразява временност, преходност, а физическите дадености се схващат именно като такива и се противопоставят на истински ценните, непреходни добродетели;

2. При РП за причина – ТП за причина: Инструментал се използва преди всичко в случаите, при които чрез него се указва намеса на външни (природни) стихии или състояния (най-често близки до болестните), които са причина нещо да

се случи. РП е падежът, който се използва в конструкциите, чиято семантика е свързана с чувства като страх, срам, желание за отмъщение, но те са винаги вътре в човека и резултатът от действието им не бива указан пряко. Във формално отношение ТП за причина се изразява чрез инструментална форма на съществителното име, напр. *aby jě vyležali hladem, bratr jeho malátovstvem* sě rozpadl, докато при РП за причина семантиката се носи от глагола – **и боаше с-гласа Ацилешева**; *a své škody a hanby pomstichu* и др. Обяснението е свързано с означаваната от Инструментал временност, т.е. маркираните с него причини са преходни, те отминават или могат да отминат;

3. РП за време и ТП за време. Отбелязано е, че не са открити конструкции с ТП за време в *Далимиловата хроника*, които съдържат конкретен времеви отрязък. Единствените такива са с наречията *jednou, rojednou*. В *Историческата граматика* на Я. Гебауер има документиран такива, включващи основно лексемите ‘нощ’, рядко ‘ден’, както и някои адвербиализирани изрази. В *Троянската повест* е намерен един пример със съществителното ‘нощ’. Заключение са в две посоки: в среднобългарски и в старочешки, макар и рядко, все още се употребява безпредложен ТП за време, като това състояние можем да определим за продължение на праславянското, отразено в старобългарските паметници. Отчетливото участие на лексемата ‘нощ’ в инструменталните синтагми и тук свързваме с ТП като падеж за означаване на временност. В общ план обаче Инструментал отстъпва сериозно позициите си в съчетания за изразяване на темпорални отношения още през XIV в., като бива заместен от предложно-падежни синтагми *v* + ВП или безпредложен РП. Това убеждава, че двата анализирани падежа успяват „да си разделят” безпредложните адвербиални функции, като **РП поема темпоралните**, което свързваме с едно от основните му значения – да изразява частичност (в случая отрязък от време), **а ТП – пространствените** такива (тук не включваме адвербиалните изрази за време, а единствено инструментални форми от лексеми, указващи конкретен темпорален отрязък). Съвременният чешки език е доказателство за твърдението ни.

В обобщение, Генитив и Инструментал са падежи, които още в по-старите състояния на разглежданите от нас езици се конкурират в адвербиалните си

употреби. Чрез анализа им е установено, че употребата им се регулира от определени условия. Така например ТП се предпочита в синтагми, които означават временност, преходност или външна намеса в действието, докато РП обозначава неговата постоянност, продължителност или пряко участие в него. В общ план Генитив се появява в съчетания, свързани с темпоралните отношения, а Инструментал в такива, свързани с пространствените.

2. Изводи за развоя на чешки и български език на основата на състоянието им през XIV в.

2.1. Старочешки

Обособени са двете определящи тенденции, които повлияват падежната система на старочешки, а именно, *десемантизацията и преминаването на безпредложните конструкции към предложно-падежни такива*.

2.1.1. Десемантизация

Родителният падеж е силно зависим от глагола, затова в много по-голяма степен се поддава на стремежа за групиране на идентични функции около един падеж, който е означен с термина *синтактизиране*. В старочешки той се изразява основно в преминаването на безпредложни синтагми с РП към ВП, когато Генитив изпълнява функция на пряко допълнение.

Много глаголи с разнородна семантика в старочешки са свързани именно с РП. Още в състоянието на езика през XIV в. обаче се наблюдава конкуренция между него и Акузатив, която е най-силна при непрефигираните глаголи, а изводът, който е направен е, че още тогава изброените глаголи влизат в конструкции предимно с ВП. Показателен за тази тенденция е развоят на РП при отрицание, който в разглеждания период все още е с изключително силни позиции, но постепенно функциите на пряко допълнение при негация се заемат от ВП и в съвременния чешки конструкциите с РП се възприемат най-често като принадлежащи към разговорния, художествения стил или диалектите.

Процесът на синтактизиране обхваща в различна степен всички семантични значения на Генитив, като най-мошен е при РП партитивен (приглаголна употреба), а най-слабо е преминаването към Акузатив при подгрупите РП за цел, РП за отделяне и РП за причина. Това води към извода, че сепаративната семантика на

РП в чешки се оказва по-силна от партитивната, тъй като успява да „устои” в по-голяма степен на тенденцията към синтактизиране на падежните употреби.

Творителният падеж също се поддава на десемантизация, но тук действието ѝ е силно ограничено от превеса на приименните му употреби, тъй като процесът на групиране на еднакви функции около един падеж засяга само управлението на глаголите. Пример за тази тенденция е ТП предикативен, който навлиза в славянските езици като изцяло семантична употреба на Инструментал, но постепенно адвербиалната маркираност започва да се губи като признак за избор на падеж. Съвременният чешки език се намира „по средата” сред славянските езици по фреквентност на употребата на ТП предикативен, т.е. няма честотата на използване, която е характерна за източнославянските езици, но е по-развит в сравнение с езиците от южнославянската група. Старочешкото състояние се запазва и до днес, като конкуренцията с ИП предикативен се определя от сравнително конкретни правила, които предопределят падежната дистрибуция.

2.1.2. Преминаване към предложни конструкции

В процеса на замяна на безпредложните синтагми с предложни **Генитив** е падежът, който успява да запази безпредложната семантика в повечето си употреби. Промяната при него е свързана с увеличената фреквентност на предлога „do”, който в чешкия език (и другите западнославянски езици) се развива като индикиращ навлизане във вътрешността и много често се слива с глагола, като става негов префикс. По този начин се образуват нови управляващи глаголи като например за цялата подгрупа на РП за цел. По-голяма честотност получава и предлогът „z”. Адвербиалният РП за време запазва безпредложната си употреба в синтагми, които най-често заместват или указват синонимно конкретен темпорален отрязък, като често в съчетанията влиза и показателното местоимение **ten**, което обозначава именно определеността. В случаите, когато се индикира общо годишен сезон, ден от седмицата, част от денонощието, още в старочешки се употребяват конструкции предлог „v”, „na”+ **ВП** ; „v”, „na”+ **МП**.

При **Инструментал** преминаването от безпредложни към предложно-падежни конструкции е определящо за развоя на грамемата. Процесът е двупосочен – „определяване” със запазване на падежа и такова, свързано с

промяната му. Пример за първото е предлогът “s”, който се налага във всички славянски езици като формален маркер на социативното значение на ТП и по този начин става спецификатор за диференцирането на двете основни значения на Инструментал – съпроводителното, което във всички конструкции приема предлога “s”, и инструменталното, което остава безпредложно.

Макар чешкият език да е доста архаичен по отношение на запазването на безпредложните адвербиални употреби на ТП, те в голяма степен се поддават на тенденцията към замяна с предложно-падежни синтагми, при която се стига и до смяна на падежа. Така например безпредложният ТП за място още в старочешки се конкурира със съчетания *skrz* + **ВП**, *po* + **МП**, ТП за време с *v* + **ВП**, *v* + **МП**, а ТП за причина със *za* + **ВП**, *z* + **РП**.

Изводът е, че адвербиалните безпредложни употреби както на РП, така и на ТП, най-често се поддават на преминаване към предложно-падежни конструкции, а причината е, че именно чрез тях се изразяват темпорални, пространствени и каузални отношения, които са многоизмерни и изискват специфициране, постигано именно чрез богатството от предлози и комбинирането им с различни падежни грамеми.

Инструментал е и падежът, който в най-голяма степен се поддава на адвербиализация, често предопределяна от загуба на връзката с конкретното оръдийно значение. В анализа е въведен терминът „*компенсаторен механизъм*” на езика, който се изразява в „саморегулирането” на броя на наречията и адвербиалните изрази в речта – в различни моменти езикът се отказва от определени лексеми с наречийно значение, но едновременно с това добавя нови такива и по този начин постоянно обновява инвентара, който е част от тях.

2.2. Среднобългарски

Развитието на Родителния и Творителния падеж в среднобългарски е различно както по отношение на двете анализирани грамеми, така и в сравнение със старочешки. Двете определящи тенденции в развоя на среднобългарски са определени като *замяна на безпредложните конструкции с предложно-падежни* и *навлизане на формата за ВП* (бъдеща обща форма, някъде идентична с ИП в резултат на флексивна ономимия) в синтагми, които семантично не

предполагат употребата ѝ. Както става ясно от сравнението със старочешки, в първия случай наблюдаваме общославянско явление, а във втория – характерна особеност на българския език от изследвания период. Тази отлика a priori предопределя очакваните различни резултати в развоя на двата анализирани езика.

2.2.1. Преминаване към предложни конструкции

Родителният падеж в среднобългарски в много по-голяма степен от старочешки се поддава на тенденцията за замяна на безпредложните синтагми с предложни такива. Тук я наблюдаваме във всички семантични употреби на Генитив, където тя се конкурира със съчетания с форми за безпредложен РП. В текста на *Троянската повест* е фиксирана засилената честотност на употреба на предлога „отъ”. Резултатите, обобщени в таблица, изглеждат така:

значение	Безпредложен РП	отъ + РП
отделяне	да би с- оставилъ гръцкы© воискы	остави дръзость сво© от мене
причина	И боаше с- гласа Ацилешева	не устраши с- wt Тро©
качество	и© есть прижиискихъ кръв·х	н© си ты wt прижискы© кръви

Адвербиалният РП за време също губи безпредложните си позиции за сметка на съчетания от типа „в”, по-рядко „на” + ВП. Изводите, които произтичат от казаното по-горе, са два:

1. През разглеждания период среднобългарският РП следва *общославянската* тенденция за преминаване от безпредложни към предложно-падежни конструкции; 2. Примерите от текста на *Троянската повест* показват, че през XIV в. в среднобългарски замяната на безпредложните с предложно-падежни синтагми е доста по-напреднала в сравнение със старочешки. В тази отлика именно откриваме възможни податки за различния път, по който ще се развият двата славянски езика.

Творителният падеж в среднобългарски има идентичен със старочешкия развой, свързан с „определяването“. И тук като основна характеристика следва да отбележим навлизането на предлога „с“ във всички синтагми, обозначаващи съпроводителност. Адвербиалните употреби и в среднобългарски се поддават най-често на тенденцията. Разлика откриваме в ТП за пространство, който в среднобългарски не е засвидетелстван в безпредложни конструкции, а навсякъде вече е преминал към съчетания от типа „*по*“ + *МП, ДП*. Това обаче не е показател за самобитен развой на нашия език, а по-скоро на чешкия, тъй като той единствен от славянските езици запазва в най-пълна мяра безпредложния ТП за пространство, докато другите езици се развиват именно по начина, засвидетелстван в *Троянската повест*.

Сравнението на среднобългарски със старобългарски по отношение на „определяването“ показва идентичност с по-старото състояние на езика, т.е. навлизането на предлозите, започва още преди XIV в. Това означава, че положението, което наблюдаваме в среднобългарски, не може да бъде определено като промяна или иновация на езика ни, а като продължение или по-скоро задълбочаване на явления, започнали на по-стар езиков етап. Така, ако приемем тезата, че засилената замяна на безпредложни с предложно-падежни конструкции е индикатор за бъдеща загуба на флексивното склонение, то трябва да отнесем началото ѝ още в старобългарския период.

2.2.2. Навлизане на формата за ВП (бъдеща обща форма)

Навлизането на формата за ВП в среднобългарски има две проявления: а) общославянското, свързано с десемантизацията и б) характерното само за българския език, свързано с появата ѝ в синтагми, които семантично не предполагат употреба на Акузатив.

а) Тенденцията към обединяване на общи синтактични функции около един падеж е слабо изразена в среднобългарски и е представена от примери за ВП при негация вместо РП при отрицание. Флексивната омонимия на РП и ВП, която в *Троянската повест* освен при мъжки, навлиза и при формите на имената от женски род, не позволява да бъдем напълно сигурни в изводите си за конкуренция между Акузатив и Генитив при отрицание. Десемантизацията е документирана и в групата

на безпредложния РП партитивен, където също открихме конкурентни синтагми с безпредложен ВП, така, както беше засвидетелствано и в старочешкия текст.

Слабата десемантизация на глаголите в среднобългарски според нас се дължи на засилената замяна на безпредложни съчетания с предложни, както и на отсъствието на ТП предикативен.

б) Освен като резултат от десемантизация, формата за ВП в среднобългарски се появява и в конструкции, където нито семантиката, нито синтактичните функции предполагат наличието ѝ. Синтагмата „*на*” + *ВП*, която по същността си не противоречи на класическата съчетаемост предлог/падеж е предпоставка за бъдещото налагане на Акузатив след всички предлози, което от своя страна предхожда преминаването на конструкцията в т. нар. „обща форма”. Именно на тези места се наблюдават и същинските различия със старочешки, които са определени като прояви на стремеж към загуба на формалното именно склонение. В анализа пример за такива съчетания са част от адвербиалните значения на ТП. Фактът, че точно тези конструкции са свързани със зараждащата се тенденция, според нас се доказва и от смесването на форми за безпредложен ТП с ИП предикативен и „*на*” + ВП в съчетания с идентична семантика, което е индикатор за неспазване на конкретен критерий при избор на падеж.

Към характерните само за среднобългарския черти са отнесени и отсъствието на форми за ТП предикативен и повсеместната употреба на ИП предикативен. Важността им е свързана с факта, че значението е познато във всички славянски езици, макар и с различна фреквентност – в среднобългарски канонични текстове са засвидетелствани примери с него, а в *Троянската повест*, която представя говоримия език, няма ТП предикативен. Това е индикация за факта, че живата реч от XIV в. не го разпознава като част от инвентара си.

Последната особеност на среднобългарския, е наличието на ТП приадективен, което е определено като южнославянска черта. Причината за разпространението му в среднобългарски е свързана с опозицията между простите и сложни прилагателни имена. Така, наличието на простите прилагателни, които са едно от условията за съществуване на синтагми със значение ТП приадективен, е причина употребата да бъде добре фиксирана в езиците от южнославянската група.

Състоянието на употребите на Родителния и Творителния падеж в среднобългарски през XIV в. предопределя изводите за синтактичния строй на езика ни през описвания период. Според примерите, които предлага текстът на *Троянската повест*, българският език през XIV в. е с добре документирано именно склонение, т. е. той е *подчертано синтетичен*. Аргументите:

1. в него се пазят повечето от значенията на двата падежа, а най-добре представени са именно тези, които определихме като основни за тях

2. Генитив и Инструментал следват, макар и в различна степен, общославянските развойни тенденции за преминаване на безпредложните към предложни конструкции (повече от останалите славянски езици) и за обединяване на семантични употреби и синтактични функции около един падеж (по-малко в сравнение с тях). Именно в конкретното реализиране в езика на това разминаване са открити и податките, че българският ще предпочете друг път на развитие и през следващите векове ще загуби флексивното склонение на имената, т. е. формално ще премине към аналитичен синтактичен строй.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Дисертационният труд е първото съпоставително изследване в диахронен план на безпредложната падежна семантика на Родителен и Творителен падеж в старочешки и среднобългарски език от XIV в. Заключениета са направени на основата на цялостно ексцерпирани текстове, написани в стил, близък до говоримия език, и са в голяма степен представителни за развитието на наблюдаваните явления;

2. В текста на дисертацията за първи път се прави семантично ориентиран анализ на безпредложните Родителен и Творителен падеж в среднобългарски език;

3. Направено е обобщение на по-важните теории за синтаксиса и семантиката на падежите и на основата на прецизни критерии са открити подходящите за осъществяването на диахронен анализ, което е и целта на дисертацията. Освен като необходима изходна база, тези обобщения могат да бъдат използвани и в практиката за преподаване на славянски езици в университетските курсове;

4. Тъй като се прави съпоставка между старобългарски, среднобългарски, старочешки и съвременен чешки език, се наблюдава и изследва паралелно много голям отрязък от развитието на двата славянски езика. Това дава възможност за обективност и оформяне на изводи, които не биха могли да се получат при синхронен анализ;

5. Ревизирани са съществуващите семантични класификации на падежите и са предложени редица уточнения. Значенията на Генитив и Инструментал са разделени на основни и конкурентни, като при вторите прави впечатление идентичната семантика, която обозначават разглежданите грамемии. Употребата на Генитив и Инструментал се регулира от определени условия, които предполагат използването на единия от тях в конкретни безпредложни конструкции;

6. Открити са основните тенденции, които движат развитието на падежните системи на двата езика:

а) за чешки – десемантизация и преминаване от безпредложни към предложно-падежни конструкции;

б) за среднобългарски – преминаване от безпредложни към предложно-падежни конструкции и навлизане в употреба на формата за Винителен падеж (бъдеща обща форма). Обобщени са конкретните проявления на описваните тенденции;

7. Направени са изводи за синтактичния строй на среднобългарския език през описвания период. Според тях Родителен и Творителен падеж следват, макар и в различна степен, общославянските развойни тенденции – много повече за преминаването към предложно-падежни конструкции и много по-малко в сравнение с тях за обединяването на семантични употреби и синтактични функции около един падеж. Именно в това разминаване се откриват и податките, че българският език ще предпочете друг път на развитие и през следващите векове ще загуби флексивното склонение на имената;

8. Формулирано е понятието компенсаторен механизъм на езика. Под него се разбира, че изчезващите адвербиалните падежни синтагми се заменят с други, за да се запазят като константни наречийните смисли.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Родителен падеж при отрицание в старочешки, В: *Studia Classica Serdicensia*, т. 1: *Musarum semper amator*, София, 2010, с. 151-160;
2. Родителен падеж за цел в старочешки и в съвременния чешки език, В: *Истина, мистификация, лъжа в славянските езици, литератури и култури*, сборник с доклади от десетите национални славистични четения, София, 2012, с. 263-268;
3. Родителен падеж за допир/досег в старочешки и в съвременния чешки език, В: *Littera et Lingua*, зима 2012, <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/index.php/bg/component/content/article/587-lingua/758-radichevam-2012>;
4. Притежават ли старочешкият и съвременният чешки език дателен падеж с притежателно значение, В: *Време и история в славянските езици, литератури и култури*, сборник от единадесетите славистични четения, София, 2013, с. 42-47.

.